

Een Opwekker op Timor.
De tragische geschiedenis van Geerlof Heijmering (1792-1867)

Dr. Chris de Jong

1.	Inleiding.	3
2.	De jonge Heijmering	4
	1. <i>Geboorte en jeugd.</i>	4
	2. <i>Godsdienstige vorming.</i>	4
	3. <i>Zendingsopleiding in Rotterdam</i>	4
3.	Naar Timor.	7
	1. <i>Reis en aankomst.</i>	7
	2. <i>Ontvangst en huwelijksperikelen.</i>	7
4.	Vier jaar op Leti, 1828-1832.	9
	1. <i>Vestiging op Leti.</i>	9
	2. <i>Heijmering als “boedelredderaar”</i>	10
	3. <i>Heijmering’s werkzaamheden</i>	10
5.	Van Leti naar Kupang, 1832.	13
	1. <i>Vertrek.</i>	13
	2. <i>Kupang</i>	13
	3. <i>De Indische Kerk van Timor</i>	14
	4. <i>De dubbelfunctie van waarnemend voorganger en zendeling</i>	15
6.	Heijmering’s strijd om de publieke en kerkelijke moraal.	17
	1. <i>Plaats van de kerk en haar dienaren.</i>	17
	2. <i>Benoeming; een activistische pandita.</i>	17
	3. <i>Heijmering’s aanpak.</i>	18
	4. <i>Reactie.</i>	19
7.	Van Hoëvell en anderen contra Heijmering	22
8.	Heijmering’s theologische opvattingen	25
	1. <i>Heijmering als “predestinateur”</i>	25
	2. <i>Bekering, dood en uitverkiezing.</i>	27
	3. <i>Vragen.</i>	29
	4. <i>Heijmering en de overheid.</i>	30
9.	Isolement.	32
10.	Slotwoord.	34
11.	Bijlage I: <i>Archiefstukken.</i>	35
12.	Bijlage II: <i>Gepubliceerde artikelen van Heijmering</i>	35
13.	Bijlage III: <i>Overige bronnen en literatuur.</i>	35

1. Inleiding

*Daarbij was — — — Heijmering vaak in verdrietige twisten gewikkeld, nu eens met de Residenten, die niet allen in de belangstelling van den Heer Hazaart voor den zendelingsarbeid deelden, dan eens met zijne medearbeiders, 't zij omdat zij minder geschikt waren voor hunnen werkring, 't zij omdat zij althans met hem in inzigten verschilden.*¹

Toen de latere Leidse hoogleraar P.J. Veth (1814-1895) deze woorden in 1855 schreef, was Geerlof Heijmering² al geen zendeling meer. Het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG) dat hem in 1826 naar de Residentie Timor en Onderhorigheden had uitgezonden, had zich enkele jaren eerder wegens gebrek aan resultaat uit het gebied teruggetrokken. In de literatuur wordt het falen van het zendingswerk in de Timor-archipel hoofdzakelijk toegeschreven aan het ongezonde klimaat, de afgelegen ligging van de eilanden en de stugheid van de oorlogszuchtige bergbevolking van Timor. Deze factoren hebben zeker een rol gespeeld. Maar Veth constateerde dat er nog iets anders aan de hand was dan alleen moeilijke fysieke omstandigheden. In dit essay zal een poging worden gedaan een beeld van Heijmering te schetsen, van zijn jeugd, zijn opvattingen, zijn omgang met collega's en bestuurders, zijn plaats in de Timorese samenleving en zijn aandeel in de problemen die (mede) tot het einde van het zendingswerk in de residentie hebben geleid.³ Dit alles wordt geplaatst tegen de achtergrond van de geschiedenis van het gewest, die elders reeds is beschreven en daarom slechts ter sprake komt voorzover doel en opzet van dit essay dat nodig maken.⁴

¹ Veth, *Het eiland Timor*, 107-108.

² Geerlof Heijmering gebruikte in zijn jeugd de achternaam *Heimering*, na zijn aankomst in Indië veranderde hij die in *Heijmering*. In enkele Staatsalmanakken komt ook *Geerloff* voor.

³ Onderscheid moet worden gemaakt te worden tussen Heijmering's officiële berichtgeving, journalen en correspondentie bestemd voor of met de NZG-directie in Rotterdam enerzijds en zijn briefwisseling met vrienden en bekenden anderzijds. Beide dossiers zijn bewaard gebleven in Archief van de Raad voor de Zending, in: Het Utrechts Archief (voortaan ARvdZ) 1102-1/1403 en 1102-1/1404. Over zijn officiële correspondentie zei hij eens dat hij allerlei onplezierige zaken niet vermeldde (in: G. Heijmering a. J.C. Vorstman, 1/3/1836, ARvdZ 1102-1/1404). Hierin gaf hij een opgewekt en positief beeld van zichzelf en zijn leven en werkzaamheden, zoals men dat in Rotterdam van alle zendelingen verwachtte. Voor de historicus zijn ze interessant v.z.v. ze 1. licht werpen op zijn werkzaamheden en de betrekkingen tussen hem, het Bestuur en het NZG; wat meldde hij wel, wat niet, e.d.; 2. feiten (jaartallen, namen, plaatsen, hongersnoden, oorlogen e.d.) bevatten, die betrekking hebben op zijn werk. Voorzover Heijmering een eigen mening had of kritiek op iets of iemand, dan uitte hij die in zijn officiële correspondentie niet of slechts in zeer bedekte termen. In zijn particuliere brieven aan vrienden en bekenden was hij veel openhariger. Hierin maakte hij van zijn hart geen moordkuil en vermeldde hij uitvoerig tal van voor hem onplezierige zaken.

⁴ Voor een beschrijving van land en volk van Timor en de zending daar, zie Buddingh, *Neêrlands-Oost-Indië*, III, 289-361 (1855); Reenders, "Het werk van Franz Pape; Fox, *Harvest; Als hunner één*, 1-19. Observaties en commentaar van tijdgenoten over Timor, zijn bestuurders en zendelingen vindt men in Veth, *Het eiland Timor* (niet zonder slordigheden); Van Rhijn, *Reis*, 527-563; Van Hoëvell, "Bijdragen"; en J. Finn a. Hb NZG, 18/11/1841 (bezoek aan Kupang), in: ARvdZ 1102-1/1432.

2. De jonge Heijmering

1. Geboorte en jeugd

Geerlof Heijmering werd op 13 september 1792 in Zaandam geboren. Het gezin telde vijf kinderen van wie hij de middelste was. Zijn moeder, Grietje Dirksz van Gelder (gedoopt 19/2/1764, overleden 28/3/1828), was een nicht van de Alkmaarse doopsgezinde predikant Hendrik van Gelder (1736-1808),⁵ wiens zoon Petrus Smidt van Gelder naam heeft gemaakt als papierfabrikant.

Geerlof's vader was Hendrik Willemsz Hei(j)mering (geb. 1765, begraven 25/6/1796). Hij was huistimmermansbaas met een goedlopend aannemersbedrijf, maar overleed toen Geerlof pas 3 jaar oud was. Hendrik liet zijn gezin goed verzorgd achter en er was voldoende geld om de kinderen een burgerlijke opvoeding te kunnen geven, d.w.z. dat ze na het lager onderwijs een opleiding zouden kunnen volgen om een vak te leren. Aanvankelijk zag hun toekomst er dus goed uit. Daartoe droeg bij het feit dat moeder Grietje een aanzienlijke erfenis had ontvangen van haar overleden enige broer, Geerlof Dirksz van Gelder, die erg gesteld was geweest op de jonge Geerlof, die naar hem vernoemd was.

Haar beide volgende huwelijken, het eerste met Jan Pietersz Smit en het tweede met Aldert Dirksz Timmerman, waren in financieel opzicht desastreus voor het gezin. Haar spaargeld verdween als sneeuw voor de zon, wat noodlottig was voor de opleiding van de kinderen. Aangezien moeder Grietje weigerde haar Van Gelder-familie om financiële steun te vragen, verpauperde het gezin. De kinderen moesten genoegen nemen met de lagere school. Geerlof maakte zelfs die niet af en vond werk als leerling in een tabaksfabriek. Hij voelde zich daar echter niet op zijn gemak, omdat hij er "meer kwaad dan goed" leerde, zoals hij jaren later schreef. Bovendien verveelde het werk hem en hoewel hij naar eigen zeggen de gunsteling van zijn baas was, besloot hij weg te gaan. Hij vond vervolgens een positie als schippersgezel in de binnenvaart.⁶

2. Godsdienstige vorming

Al vroeg in zijn leven werd hem belangstelling voor kerk en geloof bijgebracht, waarbij zijn oom ds. Hendrik van Gelder een belangrijke rol speelde. Tijdens Geerlof's kinderjaren uitte die belangstelling zich in zijn liefhebberij van het "zoogenaamde kerkje spelen". In zijn tijd als varensgezel ging hij waar mogelijk op de zondag naar de kerk. Zijn makkers aan boord sprak hij aan op hun eeuwig welzijn, waarvan niet iedereen gecharmeerd was. Ook in familiekring leverde zijn "bijna ijhoofdige" gedrag, zoals hij het zelf noemde, hem veel commentaar en kritiek op, waardoor hij zich "dagelijks" in het nauw gedreven voelde. Hij liet zich echter niet van de wijs brengen, integendeel, alle ondervonden bespotting vuurde hem aan en "belette mij om een verborgen Disciepel des Heeren te zijn". In zijn jaren aan boord had hij een bekeringservaring, door hem een "verandering van zin en leven" genoemd. Hoewel hij zich in dit opzicht niet met de apostel Paulus durfde te vergelijken, hoopte hij wel ten minste enigszins een navolger van hem te zijn. Inmiddels was hij van Zaandam naar Alkmaar verhuisd, waar hij bij een geestverwante werkgever een nieuwe betrekking vond. Die bracht hem regelmatig in Rotterdam. Daar kwam hij in contact met het aldaar gevestigde NZG, dat hem dankzij een aanbeveling van de Alkmaarse predikant ds. H.E. Vinke (1794-1862; naderhand predikant en hoogleraar te Utrecht) en financiële steun van enkele sympathisanten in 1824 tot de opleiding toeliet.⁷

3. Zendingsopleiding in Rotterdam

De opleiding die het NZG zijn aanstaande zendelingen bood, stond op het niveau van het lager onderwijs. Ze was in die dagen nog niet gecentraliseerd, noch was er sprake van een vaste cursusduur of -structuur. De kwekelingen werden bij NZG-bestuurders in huis ondergebracht en door hen gevormd en opgeleid. Elk volgde zijn eigen programma in eigen tempo, afhankelijk van zijn talenten, en werd afzonderlijk beoordeeld op zijn vorderingen. Tijdens de zomervakantie van 1825 reisde Geerlof van Rotterdam naar Alkmaar en

⁵ Hendrik van Gelder; doopsgezind proponent te Amsterdam; 1759 predikant te Ouddorp (Goeree); 1765 te Enkhuizen; 1771 te Enschede; 1781 predikant der Vlaamse Doopsgezinden te Zaandam-Westzijde; aldaar overleden. Gehuwd met Maria Smidt, dochter van Petrus Smidt, hoogleraar bij de Zonisten te Amsterdam.

⁶ G. Heijmering a. "Waarde Heer en Vriend", 29/1/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

⁷ G. Heijmering a. "Waarde Heer en Vriend", 29/1/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

terug. Onderweg deelde hij traktaatjes uit aan toevallige medepassagiers in koetsen en veer- en trekschuiten en voerde waar hij kon indringende gesprekken over hun leven, geloof, zielenheil en eeuwig lot. Lang niet iedereen was hiertoe bereid, maar sommigen gingen op zijn vragen en opmerkingen in en een aantal bezocht hij naderhand thuis om het gesprek voort te zetten. Verschillende van deze gesprekken, die meestal in monologen of uiteenzettingen van zijn kant uitmondten, noteerde hij, waaruit men een beeld krijgt, zij het summier, van zijn godsdienstige opvattingen. Hen die te kennen gaven niet met de gangbare manier van preken in de Hervormde Kerk tevreden te zijn, omdat ze die kil, onpersoonlijk en afstandelijk vonden, trachtte hij ervan te weerhouden om uit de kerk te stappen en hun heil in huisdiensten en conventikels te zoeken, “omdat dit regtstreeks streed met het Apostolies bevel van de onderlinge bijeenkomsten niet na te laten”. Een oude Joodse koopman wees hij op het “bedrieglijke” karakter van de Talmud, die zijns inziens door een aantal rabbijnen vervaardigd was “om de joden te verblinden, welke reeds begonnen te twifelen of de Christenen mogelijk niet gelijk hadden”. Aan het slot van het gesprek wierp Heijmering hem de “messiasmoord” voor de voeten, die zijn voorvaderen hadden bedreven of waaraan ze op zijn minst mede schuldig waren en die de oorzaak was van alle ellende die de Joden, de koopman inclusief, sindsdien overkomen was. Tijdens een gesprek met een aanhanger van Johan Willem Vijgeboom (1773-1845), een in die dagen bekende “oefenaar” (lekenprediker), die als een der voorlopers van de Afscheiding wordt gerekend, toonde Heijmering zich tegenstander van de in conventikelkringen gehoorde bewering dat de sacramenten hun betekenis verloren indien ze bediend werden door hun ambt onwaardige predikanten. Hier stelde hij het *ex opere operato*-karakter van de sacramenten tegenover. Tenslotte adviseerde hij zijn gesprekspartners om niet te veel “nieuwewetsche” boeken te lezen, dat wil zeggen (onder meer) niet te veel kennis te nemen van de nieuwste ontwikkelingen in de wetenschap, politiek en theologie. Ze konden het maar beter de bijbel houden.⁸

In Rotterdam betoonde Geerlof zich een gedreven leerling, die in twee jaar deed waar andere kwekelingen drie of vier jaar voor nodig hadden.⁹ De diepste motieven, verlangens, plannen en overwegingen van een mens zijn nooit volledig te achterhalen. Maar uit zijn reisverslag van 1825 en latere correspondentie wordt duidelijk dat zijn Rotterdamse opleiding, die in wezen niet meer was dan een uitgebreide bijbelcursus en het aanleren van een aantal praktische vaardigheden, waarschijnlijk niet de enige en zelfs niet de belangrijkste bron van zijn godsdienstige opvattingen geweest is. Het waren zijn opvoeding en bekeringservaring, die hem hadden doen besluiten zijn leven in dienst van de zending te stellen, en ze zijn vervolgens bepalend geweest voor de manier waarop hij zijn werk in Indië meende te moeten verrichten. De vraag in hoeverre nog andere overwegingen en motieven een rol gespeeld hebben bij zijn besluit om naar Indië te gaan, zoals zucht naar avontuur of de wens zijn sociale status zo mogelijk te verbeteren, is op basis van de thans beschikbare bronnen niet te beantwoorden. Wel is zeker dat hij in zijn godsdienstige opvattingen gesterkt werd tijdens enkele opwekkingsbijeenkomsten, die hij op 28 en 29 oktober 1826 in de Wesleyaans-Methodistische Ebenhaezer Chapel in Deal in Kent bijwoonde, toen het schip, dat hem naar Timor bracht, voor de kust op een gunstige wind moest wachten. Hij was onder de indruk van de vroomheid, het gemeenschapsgevoel en de gastvrijheid van deze mensen. Na enkele dagen onder hen te hebben verbleven, nam hij afscheid van zijn gastheren en -vrouwen:

de stadsschoolmeester en eenige andere vrienden begeleidden ons naar het strand. Dit was inderdaad een gevoel verwekkend tooneel, want hunnen vrouwen en kinderen vergezelden ons, en gaven ons, bij het in de boot stappen, de hartelijkste handdrukken. Tranen stonden hun in de oogen, en het “Good by” werd ons van alle zijden toegeroepen. Het was een gelijksoortig tooneel als dat hetwelk ons [in] Handelingen 21 vers 5 en 6 geschetst wordt, uitgenomen het aan strand nederknielend bidden, dat in het geval van Paulus en zijne togtgenooten plaatshad. Wij kwamen dus met een warm hart aan boord, en gaven den Heer

⁸ Deze paragraaf is tot hier gebaseerd op “Eenige aantekeningen van onderscheidene ontmoetingen”.

⁹ Over de zendingsopleiding, zie De Jong, “Van Nederlandsch Zendeling Genootschap tot Hendrik Kraemer Instituut”.

*gemeenschappelijk dank, voor de aanvankelijke vergoeding aan ons geschonken voor onze opoffering.*¹⁰

¹⁰ “Dagverhaal van den zendeling G. Heimering”, sub 28-29/10/1826.

3. Naar Timor

1. Reis en aankomst

Heijmering had deze ontmoeting in Deal tijdens de reis naar Indië. Die was begonnen op 17 oktober 1826, toen hij in gezelschap van een viertal NZG-zendelingen van Duitse origine, Terlinden,¹¹ Höfker,¹² Verhaag¹³ en Karbe¹⁴, Rotterdam had verlaten. De reis ging eerst naar Londen, waar ze een bezoek brachten aan het kantoor van de *London Missionary Society* (LMS). In het bijbehorende museum zagen ze een aantal godenbeelden van Tahiti en andere zendingsvelden van de LMS, wat hun zendingsijver zeer aanwakkerde. Op 21 oktober verlieten ze Londen aan boord van de *Lusitania*, een gammele brik van 250 ton, die op zijn reis om de wereld Timor zou aandoen. Na Deal aangedaan te hebben, vervolgden ze op 30 oktober hun reis. Onderweg werd handelgedreven en op walvissen gejaagd. Met name de Straat Ombay en aangrenzende wateren ten noorden van Timor was zeer rijk aan walvissen, waar dan ook veel, voornamelijk Engelse walvisvaarders te vinden waren.¹⁵ Kwam er een in zicht, dan opende de bemanning de jacht in kleine boten. Voor Heijmering en zijn reisgenoten hield dat in dat ze allerlei werkzaamheden aan boord moesten verrichten. Want was het dier eenmaal gevangen, op het dek gehesen, geslacht en verwerkt, dan moesten ze de “onbeschrijfelijk smerigen” scheepskok en zijn jongen helpen bij het opruimen van het slachtafval en het schrobben van het dek. Hierdoor werden ze ook zelf zo smerig dat ze meer weg hadden van “slagters te midden hunner moorddadige bezigheid dan van passagiers.”¹⁶

Dit nam niet weg dat ze de lange zeereis in opperbeste stemming volbrachten, afgezien van storende kleinigheden als de “heidensche gebruiken” van de bemanning, die bijvoorbeeld bij het passeren van de evenaar het Neptunusfeest vierden, voor welke “belagchelijke maskerade” de zendelingen uiteraard geen goed woord overhadden.¹⁷ Maar wat hun toekomstige werkzaamheden betrof, arriveerden ze opgewekt en vol goede moed op 30 mei 1827 in Kupang op West-Timor.

Het gezelschap werd aan boord verwelkomd door Reijnt le Bruijn, een NZG-zending die in 1820 naar Timor was gekomen en tot zijn dood in mei 1829 tevens leraar (waarnemend predikant) van de gemeente van de Indische Kerk te Kupang was.¹⁸ De nieuwe zendelingen waren op zijn verzoek naar Timor gezonden, daar hij hulp nodig had bij zijn werk, dat bestond in de geestelijke verzorging van de Europese en inlandse christenen en het toezicht op de zendingsscholen in het gewest. Bovendien zag hij mogelijkheden voor uitbreiding van het zendingswerk langs van de oostelijke en noordelijke oever van de Baai van Kupang en op de Zuidwester-eilanden, een archipel ten oosten van Timor.

2. Ontvangst en huwelijksperikelen

Op de tweede dag na hun aankomst in Kupang was het vijftal de gast van Resident Hazaart,¹⁹ die hen had uitgenodigd wegens de verjaardag van zijn echtgenote. Bij deze gelegenheid werden ze voorgesteld aan iedereen die op Timor iets betekende. Na afloop concludeerden ze dat ze “niet anders konden bespeuren

¹¹ J.C. (K.) Terlinden, 1803-1832; 1827 te Kupang, 1828-1829 op Roti; 1829-1832 wvd predikant te Kupang; gehuwd met Geertruida Torra Amoloe.

¹² J.E. Höfker (Höveker), 1798-1873; 1827-1828 te Kupang, Timor; 1828-1833 te Moa; 1833-1873 wvd predikant te Ternate, later hulppr. aldaar.

¹³ J. Verhaag, 1803-?; 1827 te Kupang, 1827-1829 te Moa, 1829-1830 te Kupang, verliet de zendingsdienst.

¹⁴ F.W. Karbe; ca. 1793-1828.

¹⁵ Bennett, *Narrative of a Whaling Voyage*, II, 98.

¹⁶ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 28/2/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

¹⁷ “Dagverhaal van den zending G. Heijmering”, sub 5 jan. 1827.

¹⁸ R. le Bruijn, 1799-1829.

¹⁹ J.A. Hazaart (1773-1838); resident van Timor en Onderhorigheden 1809-1810, 1814-1818, 1820-1833. Over Hazaart is betrekkelijk veel gepubliceerd. Zie bijv.: Veth, “Jacobus Arnoldus Hazaart”; Farram, “Jacobus Arnoldus Hazaart”; Van der Kemp, “Hazaart’s ontslag”. Tijdens zijn afwezigheid in Batavia i.v.m. de Portugese kwestie (1818-1820) werd Hazaart als resident vervangen door M. Halewijn.

of ieder hunner droeg ons [een] toegenegen hart toe”.²⁰ Een betere start van hun nieuwe bestaan hadden ze niet kunnen wensen.

Al snel kregen Terlinden, Heijmering, Höfker en Verhaag kennis aan Timorese meisjes, wier ouders een Europeaan als een prima partij voor hun dochter en een aanwinst voor de familie beschouwden. De eerste contacten werden gelegd op een soiree ten huize van Hazaart. Le Bruijn, die dankzij zijn huwelijk met een dochter van een vooraanstaand hoofd beter op de hoogte was van de lokale omstandigheden en verhoudingen dan zijn juist gearriveerde jongere collega's, keurde hun escapades echter ten stelligste af. Hij wist hoe gevoelig dergelijke zaken lagen en hoe gretig en niets en niemand ontziend het Kupangse roddelcircuit was. Hij was bovendien zelf eens in verlegenheid gebracht door geruchten over zijn omgang met een Nederlandse vrouw, die weliswaar ongehuwd was, maar wat toch, wegens het vermeend oneerbare karakter van zijn gedragingen – hij had vanaf de kansel naar haar geknipooagd – aanleiding gegeven had tot klachten. Hierop was een formeel politieonderzoek gevolgd. De zaak werd gesust en opgelost door de dame in allerijl op een schip naar Java te zetten. Hoewel Le Bruijn van alle blaam gezuiverd werd, bleef het dossier van deze zaak tot in lengte van jaren aanwezig op het residentiekantoor in Kupang en diende de kwestie tot vermaak van wie het maar horen wilde.

In het geval van Verhaag leidden deze eerste stappen op de huwelijksmarkt tot niets. Maar anders verliep het met Terlinden: zijn verkering met Adriana, de dochter van *raja* Mauk, de regent van het dorp Termanoh op Roti, waar hij zich had gevestigd, resulteerde in 1828 in een huwelijk. Maar hij kwam er al snel achter dat hij was “gefopt”. Ook Höfker liet zich in dit opzicht niet onbetuigd. Zijn oog viel op een nichtje van de vrouw van Terlinden. Doch hij blies de zaak af toen hij er achter kwam dat zij “aan hetzelfde been mank was” als de vrouw van Terlinden, wat betekende dat beide jongedames op het moment dat de zendelingen ten tonele verschenen geen maagd meer waren. Op Timor was dat kennelijk geen bezwaar, voor Europese zendelingen des te meer.

Ook Heijmering was het met een Kupang's meisje eens geworden over een huwelijk. De voltrekking was voor 1829 voorzien. Doch toen hij zich goed en wel op het onherbergzame eilandje Leti gevestigd had, dat hem als werkterrein was aangewezen, kreeg hij bericht dat zij van gedachten veranderd en hem ontrouw geworden was. Hij nam het nieuws nogal laconiek op, alsof hij het verwacht had: “Ik verloor er niets bij dan eenen trouwring van een paar dukaten waarde”.²¹

Le Bruijn overleed in 1829, korte tijd later in het graf gevolgd door zijn vrouw. Ze lieten vier kleine kinderen na. In 1834 trouwde Heijmering met de oudste dochter, de twaalfjarige Jacoba Adriana Megelina le Bruijn – wat vanwege haar leeftijd zowel op West-Timor als in Nederland wenkbrauwen deed fronsen –, en nam ook de drie overige kinderen van Le Bruijn, dochter Louisa Elizabeth (geb. ca. 1824) en de beide broers Lodewijk (geb. 1826) en Adrianus Daniël (geb. 1828), in huis op. Met hen mee kwamen de (voormalige) lijfeigenen die van Le Bruijn en zijn vrouw geweest waren. Aldus bestond de ménage van Heijmering van de ene op de andere dag uit zo'n 25 personen, het wisselend aantal inwonende kwekelingen voor de volksscholen die hij opleidde, niet meegerekend.²²

²⁰ “Dagverhaal van den zendeling G. Heimering”, sub 2 juni 1827.

²¹ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 4/3/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

²² Wat de directe familie van Heijmering betreft, voorzover bekend: Heijmering's huwelijk werd voltrokken op 10/9/1834. Hieruit werd op 11/8/1837 zoon Hendrik geboren, op 1/1/1845 gevolgd door een tweede zoon, Reint Willem genaamd. Dit kind overleed echter op 18/2/1846. Op 11/6/1846 werd een derde zoon geboren, die naar zijn overleden broer Reint Willem werd genoemd. Deze overleed op 28/2/1890 in Malang. Op 17/6/1846 overleed Heijmering's vrouw Jacoba. Hij hertrouwde op 27/4/1848 met haar jongere zuster, Louisa Elizabeth le Bruijn. Uit dit huwelijk werd op 27/4/1849 geboren Grietje Jacoba Louisa Heijmering, gevolgd door Amelia Megelina Heijmering. Louisa Elizabeth overleed in 1857, Amelia in 1863.

4. Vier jaar op Leti, 1828-1832

1. Vestiging op Leti

Tijdens een charmeoffensief van de Nederlanders in 1825, dat erop gericht was de Kleine Oost, zoals het uitgestrekte eilandenrijk ten oosten van Timor wel genoemd werd en waar ook Leti toe behoorde, in de nieuw-gevormde kolonie Nederlands-Indië te integreren, hadden ze aangekondigd enkele zendelingen en onderwijzers te zullen sturen.²³ Heijmering was een van hen.²⁴

De plaatsing van de Heijmering en zijn collega's werd te Kupang door Le Bruijn geregeld. Toen Joseph Kam, een zendeling op Ambon, vernam dat Le Bruijn enkelen van hen in de Zuidwester-eilanden wilde plaatsen, greep hij in. Want die eilanden behoorden tot het Gouvernement der Molukken en Onderhorigheden en daardoor tot het "territoire" van de Ambon-zending, waarover hij de missionaire scepter zwaaide. Na lang en soms heftig onderling beraad kreeg Heijmering Seray op de noordkust van Leti, een der Zuidwester-eilanden, als standplaats toegewezen. Zijn collega's op Leti waren Hendrik Wiënkötter en zijn vrouw Geesjen Wiënkötter-Sieborgh, die al eerder in de Molukken waren gearriveerd. Ze vestigden zich in het naburige dorp Serwaru. Hoewel de eilanders volgens Kam te kennen hadden gegeven graag een of meer zendelingen en onderwijzers te zien komen, kostte het, toen het eenmaal zover was, veel moeite de bevolking ervan te overtuigen dat ze iets nuttigs kwamen doen. De vestiging van Heijmering en de Wiënkötters op Leti in 1828 ging dan ook allesbehalve gemakkelijk. De bevolking hield zich afzijdig, slechts een enkeling kwam langs om zijn of haar nieuwsgierigheid te bevredigen en te kijken wie die vreemdelingen waren en wat ze wilden, en daar bleef het vooreerst bij. Hendrik Wiënkötter was een grote, sterke man met een opvliegend en onaangenaam karakter. De samenwerking met hem kostte Heijmering veel moeite en geduld. Maar deze problemen verdwenen toen Wiënkötter binnen enkele maanden na aankomst op Leti overleed, waarschijnlijk aan tyfus. Zijn weduwe zette zijn werk voor een deel voort, maar volgde hem een half jaar later, in april 1829, in het graf. In de tussentijdse maanden was er een hechte band tussen haar en Heijmering ontstaan:

*Tijdens dit kleine tijdvak van haar werkdadig leven op Lettij, stond ik aan hare zijde, waardoor mijne werkzaamheden vele waren. Gelukkig voor mij, dat ik niet van diegenen ben, die de boot afhouden, of lang naar de schoenen zoeken, zooals men weleens zegt. Zonder afwisseling werd het toen mijne taak om dikwerf van Saraij, mijne toekomstige standplaats, naar Serewaroe, waar de lieve zuster woonde, en waar zij toen eene school hield, tot hare hulp heen te snellen; en daar ik tevens de toezegging van hare hand en hart had, zoo viel mij dien weg kort, en den arbeid nog ligter, dan anders het geval zou geweest zijn.*²⁵

Om onduidelijke redenen heeft Geesjen Sieborgh lang gearzeld op Heijmering's herhaalde huwelijksaanzoeken in te gaan. De vraag is of Heijmering haar motieven en wensen wel begreep. Wellicht vond Geesjen enerzijds de tijd tussen het overlijden van haar man en het aanzoek van de inmiddels 36-jarige Heijmering te kort, maar anderzijds zal ze bezorgd geweest zijn over haar positie als vrouw-alleen in een samenleving waar

²³ GME a. de "Radjas en Orang kajas van Moa, Kisser, Roma, Lettie, Moa, Damme en verdere Zuidwestersche eilanden", 18/3/1823, nr 106, Archief Ambon, (ANRI, Jakarta) inv. nr. 475; "Rapport van den Predikant te Amboina J. Kam over den staat der kerken en scholen in de Zuid Westersche en Zuidoostersche eilanden in 1825, aan de Gouverneur der Moluksche eilanden Mr. Pieter Merkus", 10/11/1825, Archief Banda, (ANRI, Jakarta) inv. nr. 44/1; Enklaar, *Joseph Kam*, 88-94. De bezetting van de Zuidwester-eilanden was a.v. 1. J.J. Bär sr. (1786-1851) 1825-1840 Kisar; 2. A. Dommers (1797?-1841) 1828-1829 Kisar, 1829-1834 Damar, 1834-1841 Moa; 3. H.A.F. Wiënkötter (1792?-1828) 1828 Leti; 4. G. Heijmering (1792-1867) 1828-1832 Leti; 5. F.W. Holtz (1799-1843) 1832-1841 Leti; 6. J.E. Höfker (Höveker; 1798-1873) 1828-1833 Moa; 7. W. Luijke (1798-1886) 1828-1829 Moa, 1829-1841 Leti; 8. J. Verhaag (1803?- ?) 1827-1829 Moa. Over de manier waarop deze zendelingen over de eilanden verdeeld werden, zie "Dagboeken van W. Luijke", fols. 115-119, ARvdZ 1102-1/1446.

²⁴ De Kleine Oost bestond uit twee eilandengroepen: de Zuidwester-eilanden en de Zuidooster-eilanden. Over de voorbereiding van het zendingswerk in de Kleine Oost, zie mijn "Een voetnoot bij de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië. De Kleine Oost in de eerste helft van de 19de eeuw" elders op deze site.

²⁵ G. Heijmering a. "Waarde Heer en Vriend", 18/3/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

vrouwen een ondergeschikte en dienstbare positie innamen en wilde ze een man naast zich. Misschien was ze bang dat aanbidders op haar vermogen uit waren, dat 11.000 gulden Indisch bedroeg. Dat was een aanzienlijke bedrag wanneer men bedenkt dat het traktement van een zendeling op de Zuidwester-eilanden in die jaren 100 gulden Indisch per maand bedroeg (en van een wnd. predikant op Timor 300 gulden Indisch per maand).²⁶ Op een bepaald moment wekte ze de indruk dat ze vreesde dat haar keus voor een der zendingen zou leiden tot tweedracht en verdeeldheid onder hen – ook zendeling Höfker op het naburige eilandje Moa had haar een aanzoek gedaan. Uiteindelijk kwam ze tot een besluit en stemde ze in met een huwelijk met Heijmering, maar veertien dagen voor de vastgestelde trouwdatum overleed ze na een ziekbed van acht dagen. Heijmering stond haar daarin bij en gaf naderhand een ontroerende beschrijving van haar overlijden:

*Na haar nu voor het laatst, helaas, nog eenmaal verbed te hebben, scheen zij in te slapen, en ik maakte mijn leger op een plank tusschen twee stoelen voor haar bed, en vleide mij daarop neder, hare regter met mijne linker hand vasthoudende. Het was toen omstreeks tien uur in den avond. Maar hoe ontzettend ontwaakte ik, toen ik, een paar uren daarna wakker werd, door de koude hand, die de mijne vastklemde! Ik viel op mijne knieën neder, aanbad God met snikken en afgebroken woorden en billijkte Zijn bestelling, omdat ik niet anders durfde doen.*²⁷

2. Heijmering als “boedelredderaar”

Door de afwikkeling van de dood van Geesjen Wiënkötter is Heijmering in moeilijkheden gekomen. Het testament van de Wiënkötters, waarin hun bezittingen aan het NZG werden nagelaten – een voorwaarde die het genootschap stelde aan alle kwekelingen –, bleek verdwenen te zijn. Heijmering, die zich ongevraagd opgeworpen had als “boedelredderaar”, werd er door Terlinden openlijk van beschuldigd het testament alsmede enig geld en een duur horloge uit de boedel te hebben gestolen. Bij het ontbreken van een testament zou Heijmering, naar hij beweerde, conform de wens die Geesjen op haar sterfbed tegenover hem had geuit, de erfgenaam zijn van een deel van het vermogen van de Wiënkötters. De affaire was waarschijnlijk terug te voeren op een reeks onhandigheden van Heijmering. Bewijs van zijn schuld was er niet, maar ook niet van zijn onschuld. Er waren alleen vermoedens en geruchten, die onder de “broeders” hardnekkig bleven rondgaan en uiteraard ook Rotterdam bereikten. Heijmering ontkende alle aantijgingen, maar kon niet voorkomen dat deze kwestie van vermeende boedelroof, zoals hij het zelf noemde, hem gedurende zijn gehele loopbaan in Indië als een schaduw heeft achtervolgd. De zaak kwam zijn positie binnen de Timorzending niet ten goede.

Soms had Heijmering het gevoel dat het NZG-bestuur in Rotterdam hem sindsdien niet geheel meer vertrouwde of waardeerde, te meer daar er nog meer roddels, geruchten, kritische geluiden en klachten over hem de ronde deden. Verschillende malen, het laatst begin jaren 1840, voelde hij zich genoodzaakt, via een bevriende relatie, een demarche bij het NZG-bestuur in Rotterdam te ondernemen in een poging zijn naam te zuiveren. Dat is hem in zoverre gelukt, dat het nooit openlijk zijn vertrouwen in hem heeft opgezegd. Hierover beneden meer.

3. Heijmering's werkzaamheden

Het christendom was in de VOC-tijd door de Nederlanders op het eiland geïntroduceerd. Eind 17de eeuw waren op Leti drie soldaten gestationeerd, terwijl een schoolmeester er het christelijke geloof verkondigde en de jeugd onderwees; ook op andere eilanden van de Zuidwester-archipel bevonden zich soldaten en (soms) schoolmeesters. Het centrum van kerk en school op Leti was in die tijd het dorp Batumiau. De belangstelling van de eilandbevolking voor het christendom was volgens ds. De Graaf, die Leti in 1692 bezocht, gering. De christenen waren “onwetende mensen, die van de andere heydenen niet verschillen en daerenboven nog soo aan den duyvel geloven en met sulcke duyvelsche dingen omgaan en den throon

²⁶ Wanneer de vrouw van een zendeling tot zendingzuster was of werd aangenomen, zoals A. van der Veer, de vrouw van W. Luijke, dat kreeg zij hetzelfde traktement als haar man, met als gevolg dat het gezinsinkomen verdubbelde.

²⁷ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 18/3/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

des satans in het midden van haar negorij opgeregt houden”.²⁸ De meester deed zijn schoolwerk echter naar te tevredenheid, de kinderen waren “van de eerste tot de laatste heel wel onderwisen in alle gebeden”.²⁹ De christenheid die ds. Huther van Banda-Neira een eeuw later tijdens zijn tweede bezoek aan Leti aantrof, telde 304 zielen (1789), onder wie 50 doopkandidaten en 54 schoolkinderen. De kinderen kregen les van meester Isaak Hoeway, die tevens de gemeentevoorganger was. Doch hij had nauwelijks bijbels, psalmboeken, catechismussen of andere kerkelijke teksten tot zijn beschikking. Huther trof de kerk dan ook in deplorabele toestand aan, waarvoor hij Hoeway verantwoordelijk hield. Hoewel Hoeway er pas drie jaar stond, verving Huther hem door de “vrijman” Matheus Kaitjily van Ambon, over wie verder niets bekend is behalve dat hij dit werk al eerder gedaan had. Dit was zeer waarschijnlijk het laatste kerkelijke bezoek aan het eiland dat nog in de 18de eeuw plaats vond.³⁰

Bij zijn komst op het eiland in 1828 (ca. 2500 inwoners) sprak Heijmering geen Letisch. Dat was een moeilijke en tot dan toe “onbeboekte” taal, waarvan bovendien zes verschillende dialecten bestonden, die in even zo vele dorpen gesproken werden.³¹ Zijn eerste preek (in het Maleis) hield hij in Seray op hemelvaartsdag 1828, maar over de aanwezigen, hun aantal en eventueel commentaar zei hij niets. Die konden zich ongetwijfeld de bezoeken van Le Bruijn (1823) en Kam (1825) nog herinneren, een enkeling misschien ook die van Huther in 1786³² en 1789. Maar van het christelijk geloof wist vrijwel niemand iets af, behalve misschien een enkele prauwvaarder die op Ambon, Banda of West-Timor kwam en daar de kerk bezocht.

Na het overlijden van Hendrik Wiënkötter ging Heijmering afwisselend in Seray en Serwaru voor in kerkdiensten. Dat waren meestal leesdiensten waarin bestaande leerreden en preken van predikanten en zendelingen werden voorgelezen. Tevens hielp hij Geesjen in haar school in Serwaru. Onder de bevolking constateerde Heijmering na enige tijd weliswaar een groeiende belangstelling voor zijn diensten en catechisaties, maar hij betwijfelde of de bezoekers er veel van begrepen. Hoewel de schoolmeesters sinds de dagen van de VOC de instructie hadden hun kudde in het Maleis te instrueren en ook op school alleen het Maleis te gebruiken, was de kennis van die taal op Leti beperkt, zeker die van het hoog-Maleis van de leerreden en de bijbel. Het heeft meer dan een jaar geduurd voordat Heijmering zich het Letisch zodanig had eigen gemaakt dat hij in staat was zich voor de bevolking verstaanbaar uit te drukken. De sacramenten (doop, avondmaal) bedienen mocht hij niet, daar hij in Indië gearriveerd was zonder formeel tot zending geordend te zijn, een maatregel die het NZG wel vaker nam als men wilde aanzien hoe een uitgezonden zending zijn werk zou verrichten. Dit heeft Heijmering in zijn werk ernstig gehinderd, daar het hem in de ogen van de eilanders een status gaf die beneden die van haar eigen priesters lag.

Na de dood van Geesjen vestigde hij zich in Serwaru, waar hij de eerste tijd na aankomst op Leti ook gewoond had. Samen met een schoolmeester hield hij er voor een handvol belangstellenden “voorstellen” (leesdiensten) en onderwees er enkele kinderen. Zijn plaats in Seray werd in september 1829 ingenomen door collegazending Willem Luijke, die daartoe het naburige eiland Moea verliet.³³

Van omstreeks dezelfde tijd dateerden Heijmering’s eerste contacten met de “heidenen” van een drietal dorpen ten westen van Serwaru: Tutukej, Tombra en Nuwewan. De bekering van deze en andere heidenen beschouwde hij als het “eigenlijke doel” van zijn werk. Hij zei weinig over deze mensen en hun godsdienstige opvattingen en rituelen, behalve dat hij ze, zoals men van een zending mocht verwachten, afschilderde als zeer “diep gezonken in onkunde, bijgeloof en afgoderij”. Voorzover hij wist vereerden ze de zon als

²⁸ Vgl. Openbaring 2:13.

²⁹ “Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden” door ds. J. de Graaf. Banda, 6/6/1692, Nationaal Archief Den Haag, VOC 1516, fols. 182v-188r, afschrift. Soortgelijke constatering in: “Zuidwester-eilanden” door ds. J. Stampioen. Banda, 3/2/1703, Nationaal Archief Den Haag, VOC 1675, fols. 67-89, afschrift. Zie ook Stapel, *Pieter van Dam’s Beschryvinge*, II, 1, 205-206.

³⁰ “Rapport betreffende een Visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester-eilanden en Timor-Kupang” door ds. G.J. Huther. Banda-Neira, 31/7/1790, Nationaal Archief, Den Haag, VOC 8033, fols. 307-323. Afschrift.

³¹ Voor de resultaten van modern onderzoek, zie Van Engelenhoven, “Van Proto Malayo-Polynesisch naar Proto Luangisch-Kisarisch”.

³² “Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester eilanden”, door ds. G.J. Huther. Banda-Neira, 8/2/1787. Nationaal Archief, Den Haag, VOC 8031, fols. 243-250. Afschrift.

³³ W. Luijke (1798-1886); 1828-1829 zending op Moea, 1829-1841 op Leti.

de oorsprong van hun bestaan, waarbij ook de maan en de sterren een rol speelden. De beelden in hun dorpen waren gemaakt van hout en “gevormd naar het voorbeeld van eenen dooden mensch, welke de handen op de borst en kruislings tot op de schouderen zijn gebonden, de knieën omhoog zoodat de voeten met het onderlijf gelijkstandig zijn, in eene zittende houding; want zoo begraven zij hunne dooden.” Zoals op veel plaatsen in de Grote Oost kregen de doden bij hun begrafenis giften mee, wapens, gebruiksvoorwerpen, *siri*, betelnoot en andere zaken die ze in hun volgend leven nodig hadden. In hun godsdienstige voorstellingen waren elementen ingeslopen die waarschijnlijk van christelijke herkomst waren – zoals de notie dat de doden drie dagen na hun begrafenis uit het graf herrezen en naar de andere wereld gingen –, die later niet meer als zodanig door iedereen herkend werden.³⁴

Na een jaar bezochten zes a zeven heidenen Heijmering’s leesdiensten, voor wie hij om de twee of drie zondagen in de landstaal sprak. Maleis diende zijns inziens de hoofdtal van het kerkelijk leven op Leti te blijven, aangezien kerkelijke teksten in de landstaal ontbraken. Hij hield niet alleen kerkdiensten en catechisaties. “Alle de gesprekken welke ik van tijd tot tijd met de Heidenen heb gehouden zijn te menigvuldig om te melden, want niet alleen dan spreek ik met hen over het belang hunner onsterfelijke zielen als ik mij opzettelijk daartoe verledig en in hunne Negerijen ga, maar ieder Heiden die tot mij komt om iets te ruilen tegen vruchten moet eerst een gesprek van mij aanhooren over het gewigtig onderwerp, eer ik hem zijne verlangde goederen schenke”.³⁵

Dat Heijmering over het algemeen op Leti weinig succes in zijn werk had, althans op de korte termijn en voorzover hij kon overzien, kwam deels doordat “het Evangelie hunne afgoderij aantast” en daardoor op fel verzet stuitte, en deels doordat het onderwijs en de orthodox-Calvinistische leefwijze en arbeidsmoraal, die hij trachtte te introduceren, een ontwrichtende invloed hadden op de economie van het eiland en de positie van priesters en hoofden aantastten. Voorzover zijn eisen en adviezen een gunstige invloed op de economie zouden kunnen hebben, gingen ze meestal in tegen de adat.³⁶ De voorvaderen zouden verandering van zeden en gewoonten niet accepteren en met ziekte, hongersnood en andere rampen reageren. Maar dit was volgens Heijmering nog niet eens het grootste obstakel. Dat was dat de heidenen “van den weg der verlossing en van de gevolgen der zonden na dit leven —— geene bevassing [hebben]; en dit is de grootste hindernis om hen tot de erkenning van den ware God terug te brengen. Zij hebben geen het minste besef van hunne ellende, en aan verlossing schijnen zij geen gevoel van behoefte te hebben. Het is hier van die zijde beschouwd zeer donker in het vooruitzicht.”³⁷

In gesprekken die sterk leken op de reisgesprekken die hij in 1825 had gehouden, hield Heijmering de heidenen voor “dat het onredelijke vee verstandiger is dan zij die menschen genoemd worden”. Dat hielp echter niet, evenmin als de invloed die hem welgezinde dorpschouwen op hun ongekerstende collega’s poogden aan te wenden. Hij heeft de afwijzing door de heidenen niet kunnen doorbreken, mede niet omdat ze hem zijn paternalisme en de minachting die hij hun in alle openlijkheid toonde niet vergaven. Teleurstelling was Heijmering’s deel, waarmee, in combinatie met de primitieve leefomstandigheden op het geïsoleerde Leti, de basis werd gelegd voor zijn voortijdige vertrek van het eiland.

³⁴ “Uittreksel uit het dagverhaal van G. Heijmering, Zending bij het Nederlandsch Zendinggenootschap op het eiland Leti, van de maand Julij 1829 tot April 1830”, (ARvdZ 1102-1/1403), [6].

³⁵ *Ibidem*, [5].

³⁶ *Ibidem*, [5].

³⁷ *Ibidem*, [8].

5. Van Leti naar Kupang, 1832

1. Vertrek

In mei 1832 verliet Heijmering Leti op weg Kupang. Zijn plan was om vandaar door te reizen naar Surabaya op Oost-Java om kennis te maken met de Duitse piëtistische zendeling-horlogemaker Johannes Emde (1774-1859) en zijn dochter, die daar woonden.³⁸ Heijmering had per brief de dochter ten huwelijk gevraagd, waarop gunstig gereageerd was. De reis van Leti naar Kupang maakte hij in gezelschap van Terlinden. Tijdens een oponthoud in Tialarang, een verstikkend oord aan de noordkust van Timor, waar hun schip een week lag om lading in te nemen, werden beiden ziek. Na aankomst in Kupang overleed Terlinden, terwijl Heijmering na ruim een maand herstelde. Terlinden liet een berooide weduwe en een ziekelijk zoontje na dat zijn vader nog geen half jaar overleefde. Heijmering heeft even met de gedachte gespeeld om zich door een huwelijk over de weduwe en haar kind te ontfermen. Misschien vond hij dat hij dat aan Terlinden verschuldigd was. Maar hij zag ervan af. De redenen waren de slechte reputatie van “die onzindelijke en dartele weduwe” en “hare groote ongeschiktheid in eene huishouding”.³⁹ De weduwe Terlinden en haar familie beschouwden deze weigering als de breuk van een trouwbelofte, die ze hoog opnamen. Maar in 1834 trouwde ze met een gedroste Engelse matroos en vestigde zich met haar man op Roti, waar de laatste, gebruikmakend van de contacten en invloed van zijn schoonvader-dorpshoofd, in de handel ging. Heijmering is in Kupang gebleven. Zijn reis naar Surabaya was van de baan, de dochter van Emde heeft nog lang doch tevergeefs op haar bruidegom gewacht. Evenmin is Heijmering naar Leti teruggekeerd, zendeling Holtz nam daar zijn plaats in.⁴⁰

2. Kupang

Kupang lag op de zuidwestpunt van Timor aan de zuidoever van een zeer ruime baai die naar het zuidwesten geopend was. Nadat de VOC zich tijdens gouverneur-generaal Pieter Both (1610-1614) in de regio genesteld had, groeide Kupang langzaam uit tot een typisch Indische havenstad.⁴¹ De Nederlanders oefenden echter alleen de controle over de stad Kupang en omgeving. Na 1800, toen de VOC plaats had gemaakt voor de kolonie Nederlands-Indië, werden de inlandse hoofden, regenten of *raja* van de “bondgenootschappelijke” (i.e. bevriende of onderworpen) clans door de resident benoemd. Hier en daar werden posthouders geplaatst, meest inlanders, soms een Europeaan, maar de clans in het bergachtige en moeilijk toegankelijke binnenland van West-Timor vielen niet onder effectief Nederlands gezag. Voorzover het burgerlijk Bestuur daar al iets te zeggen had, verliep dat via al of niet door militaire expedities afgedwongen contracten en afspraken met hoofden, die vaker niet dan wel werden nageleefd.

In 1836 had de stad, inmiddels de residentiehoofdplaats, een gemengde bevolking van 3668 zielen. Hiertoe behoorden zowel Timorezen als migranten van omliggende eilanden als Solor, Roti (of Anabao⁴² en Anamaboa,⁴³ zoals oude namen luiden) en Savu. Die woonden meestal in aparte kampongs bij elkaar en hadden eigen hoofden. Verder waren er mensen die uit alle delen van Zuid- en Oost-Azië afkomstig waren, tot Portugees-Indië en Brits-Indië aan toe, alsmede een aantal Europeanen, Indo-Europeanen of, zoals ze in de volksmond genoemd werden, *orang Belanda hitam*, en ongeveer 600 Chinezen. De vijf bondgenootschappelijke Timorese vorstendommen in de omgeving van Kupang telden tezamen ruim 15.000 inwoners, op een geschatte bevolking van Nederlands Timor van 70.000 zielen; over de bevolking van de gehele residentie bestonden de wildste schattingen, van 200.000 tot een miljoen aan toe.⁴⁴

³⁸ Over Emde, zie Schröter, *Christianity*, 71.

³⁹ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 24/6/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

⁴⁰ Zie voetnoot 23.

⁴¹ [Heeres], *Corpus diplomaticum*, Deel I, 119-121.

⁴² Dampier, *A Continuation of a Voyage to New-Holland*, 55.

⁴³ *The Modern Part of an Universal History*, 321.

⁴⁴ “Beantwoording der Zendingen-vragen van den zendeling G. Heijmering voor het jaar 1835”, 21/4/1836, ARvdZ 1102-1/1404; *Verslag*, 5.

Van een afstand gezien zag de stad er fraai en schier uit, doch van dichtbij verdween die gunstige indruk snel. De beste huizen waren die van de Chinezen en Europeanen, die ruim, koel en van steen gebouwd waren. De armoedige onderkomens van Maleis-sprekende bevolking waren laag, klein en van bamboe en planken vervaardigd. Afgezien van een moskee en een Chinese tempel werd de stad gedomineerd door drie gebouwen, symbolen van Nederlandse koloniale suprematie: het uit het midden van de 17de eeuw daterende stenen fort Concordia waar, hoewel in vervallen staat, in 1830 omstreeks 60 soldaten waren gelegerd, van wie de helft Javanen; het fraaie, ruime huis van de resident, dat op hoogtijdagen zoals de verjaardag van de koning het centrum was van allerlei festiviteiten; en de Protestantse kerk. De stenen, witgepleisterde kerk was nieuw. Deze was in de jaren 1824-1826 met steun van Hazaart gebouwd ter vervanging van de vorige, die uit 1762 dateerde doch in 1795 door een aardbeving verwoest was. Behalve over een orgel en verschillende organisten, beschikte de nieuwe kerk over een toren met klok en, in de jaren 1840, over een kennelijk overijverige koster, die zoveel “geweld maakt, alsof het ganschen menschedom van de vier einden der wereld op zijn rumoer maken moet opkomen, hetwelk zich echter meest tot een paar kinderen en oude luitjes bepaalt, die dat geraas reeds in de kerk wachtende, aanhooren”. In 1846 verzocht de resident of het wat minder kon, “dewijl ik ongaarne gewekt wordt alsof Koepang in brand stond”.⁴⁵

3. *De Indische Kerk van Timor*

De Indische Kerk van Timor bestond in de jaren 1830 uit één gemeente met omstreeks 600 zielen op West-Timor en omstreek duizend tot twaalfhonderd zielen op Roti. Van die 600 woonden er 400 in Kupang en directe omgeving. Dit waren deels Europeanen, deels leden van vooraanstaande Indo-Europese en van andere inheemse families die in de VOC-tijd gekerstend waren en veel ambtenaren leverden, alsmede een aantal anderen. Zoals meer grotere VOC-forten had ook fort Concordia een kerk binnen zijn muren, door een bezoeker in 1699 omschreven als “neat little Church or Chapel”.⁴⁶ Tussen 1795 en 1826 kerkte men echter in een oud pakhuis met enkele honderden zitplaatsen. Hoewel deze ruimte nauwelijks geschikt was voor kerkdiensten wist Le Bruijn veel toehoorders te trekken, al ging het zingen gebrekkig.⁴⁷ De meeste diensten werden in het Maleis gehouden, een enkele keer preekte Le Bruijn in het Nederlands “tot eigen oefening, d.i. om de moedertaal niet af te leren”, al waren er nauwelijks kerkgangers die dat verstonden.⁴⁸ De overige 200 gemeenteleden woonden in en om Babau, een armoedig dorp aan de oostelijke oever van de Baai van Kupang, op vier uur lopen ten oosten van Kupang.⁴⁹ Deze mensen, overwegend vee- en rijstboeren, waren afkomstig van Roti. Ze behoorden tot een grote groep van Rotinezen, Solorezen en Savunezen van in totaal omstreeks 800 zielen, die daarheen waren verhuisd op bevel van Resident Hazaart. Die wilde op deze manier zowel de lokale economie een impuls geven als een verdedigingslinie opwerpen tegen overvallen en strooptochten van koppensnellende bergstammen.

Behalve in Babau had Le Bruijn als onderdeel van zijn zendingswerk ook in het dorp OEsape in Amarasi, een kustdistrict ten zuidoosten van Kupang, een school geopend. Deze was bestemd voor kinderen van autochtone Timorezen. De school was door Terlinden in 1831 gesloten (wegens buitenechtelijke escapades van de schoolmeester), doch in 1836 bleek daar nog steeds belangstelling voor volksonderwijs te bestaan, waarna de school heropend en er een schoolmeester, een kwekeling van Heijmering, geplaatst werd. Andere scholen in die streek volgden, alle onder Rotinezen, in Pariti, OEsau en OElío, waar mee eind jaren 1830 het aantal volksscholen op West-Timor op zes kwam, enkele jaren later gevolgd door een school in OEbelu

⁴⁵ C. Sluijter a. G. Heijmering, 26/7/1846, ARvdZ 1102-1/1404.

⁴⁶ Dampier, *A Continuation of a Voyage to New-Holland*, 57.

⁴⁷ De Vriese, *Reis*, 346.

⁴⁸ “Extract journaal van den Zendeling G. Heijmering, werkzaam in de Residentie Timor. Beginnende met den 1ⁿ Junij 1834 en loopende tot den 1ⁿ Mei 1835”, sub juni 1834, ARvdZ 1102-1/1404.

⁴⁹ “Beantwoording der Zending-vragen van den zendeling G. Heijmering voor het jaar 1835”, 21/4/1836, ARvdZ 1102-1/1404; Van Rhijn, *Reis*, 531-532.

en paar scholen voor zonen van hoofden. Van al deze scholen was de Maleise school van Kupang volgens ingewijden verreweg de beste, wat geheel te danken was aan de Ambonse onderwijzer B.M. Noijs.⁵⁰

4. *De dubbelfunctie van waarnemend voorganger en zendeling*

Het feit dat Le Bruijn en zijn opvolgers zowel waarnemend predikant als zendeling waren, betekende dat het zendingswerk tot de verantwoordelijkheid van de plaatselijke gemeente van Indische Kerk behoorde. Die had daarvoor een speciale commissie, het Timorsch Medewerkend Zendeling Genootschap oftewel de Timor-missie. Dit was een ongelukkige constructie, daar op deze manier de overheid, die formeel neutraal was in godsdienstige aangelegenheden, bij de protestantse zending betrokken werd. Ten aanzien van de zending was de Indische Kerk van Kupang dan ook verdeeld. De meeste leden hadden er maar weinig belangstelling voor of hadden bezwaar tegen de benoeming van een zendeling tot waarnemend predikant. Dat leidde er toe dat het zendingswerk weinig draagvlak had en overwegend op de schouders van de zendeling-leraar en enkele gemeenteleden rustte. Steun en toeverlaat van de zending, zowel ten tijde van Le Bruijn als daarna, waren de families Hazaart en Tielman, waarvan verschillende leden zitting hadden in het bestuur van de Timor-missie. De pater familias van de familie Tielman, J.M. Tielman, was, behalve ondernemer en slavenhouder, tijdens het bewind van Resident Hazaart secretaris van het burgerlijk Bestuur en in 1835 voor een korte tijd waarnemend resident. Tevens was hij jarenlang een geacht lid van de kerkenraad. De plaats van Le Bruijn als zendeling-leraar in Kupang werd na zijn dood in 1829 ingenomen door Terlinden, die daarvoor een half jaar op het eiland Roti had gewerkt. Hij overleed echter in mei 1832. Heijmering was op dat moment juist in Kupang op doorreis naar zijn bruid in Surabaya en greep de hem geboden kans om van het desolate Leti, volgens Enklaar het miserabelste zendingsveld van het NZG,⁵¹ weg te komen met beide handen aan en accepteerde de benoeming in Terlinden's plaats. Net als zijn beide voorgangers bekleedde Heijmering in Kupang de dubbelfunctie van zendeling-leraar: hij werd waarnemend predikant (of leraar) van de gemeente van de Indische Kerk van Kupang en was tevens de leider van de Timor-missie, met dien verstande dat hij de dienst van het NZG verliet – zijn werk in Kupang stond niet “in onmiddellijke betrekking tot de zendingszaak” – en zijn zendingswerk voortaan slechts (onbezoldigd) vrijwilligerswerk was.⁵² Het NZG heeft zich tot 1836 beperkt tot het gedeeltelijk financieren van het volksonderwijs. Kenmerkend voor deze dubbelfunctie, die in de 19de eeuw ook elders voorkwam, bijvoorbeeld op afgelegen posten als Padang, Ternate, Ambon, Manado en Banda, was dat de manier waarop het waarnemend predikantschap werd uitgeoefend bepalend was voor het welslagen van het zendingswerk onder de inheemse bevolking. Het (betrekkelijke) succes van Le Bruijn als zendeling-leraar was toe te schrijven aan het feit dat hij zich gemakkelijk binnen het establishment bewoog en goede betrekkingen onderhield met het residentiekantoor, waarvan hij voor allerlei faciliteiten voor zijn zendingswerk afhankelijk was. Le Bruijn was een man met een “nederige en beminlijke inborst”,⁵³ die zowel op Timor als in Nederland in hoog aanzien stond en veel vrienden had. Hij was van oordeel dat de aantrekkingskracht van een godsdienst omgekeerd evenredig was met haar strengheid in leer en leven. Wat de kerk van Kupang betrof, in de VOC-tijd kon die maar zelden beschikken over een predikant; even zeldzaam waren predikanten die het eiland tijdens een dienstreis

⁵⁰ Het totaal aantal geregistreerde cq. aangemelde leerlingen op West-Timor bedroeg omstreeks 800, waarvan gemiddeld 60% a 70% de scholen daadwerkelijk bezochten. G. Heijmering a. Hb NZG, 20/4/1838, 25/7/1838, ARvdZ 1102-1/1404. Enklaar, *Joseph Kam*, 62.

⁵² Het besluit van het NZG de gemeente van Kupang *niet* en de groepen christenen in bijvoorbeeld de Zuidwester-eilanden *wel* als zijn verantwoordelijkheid te zien, was gebaseerd op louter formele gronden: in beide gevallen ging het om een erfenis uit de VOC-tijd. Maar Kupang, een bestuursplaats met een aanzienlijke Europese bevolkingsgroep, was opgenomen in het grotere verband van de Indische Kerk, met de gemeenten in de Zuidwester-eilanden was dat niet het geval. Heijmering bleef na 1832 wel belast met een aantal taken ten behoeve van het NZG. Een daarvan was het bevoorraden van de Zuidwester-eilanden, een andere was het ontvangen, begeleiden en inwerken van nieuw-uitgekomen zendingen. In 1836 verzocht hij het NZG-hoofdbestuur in Rotterdam om ook hiervan ontslagen te worden. G. Heijmering a. Hb NZG, 29/10/1836, ARvdZ 1102-1/1404. In 1840 vroeg hij opnieuw een traktement van het NZG aan, maar dat werd geweigerd. G. Heijmering a. Hb NZG, 13/9/1840, 6/1/1841, ARvdZ 1102-1/1403.

⁵³ Veth, *Het eiland Timor*, 105.

bezochten. De laatste was ds. Ericus J. Wiltenaar, die maar kort bleef (1773/1774-1774/1775).⁵⁴ Toen Le Bruijn na een herderloos tijdperk van bijna een halve eeuw als zendeling in Kupang arriveerde, zag hij het tevens als zijn taak de kerk onder zijn hoede te menen. Daarvoor was veel moed, takt, geduld en wijsheid nodig, wat des te moeilijker was aangezien Europese zendingen tijdens hun opleiding niet werden voorbereid op het leiden van een stadsgemeente die voor een deel uit Europeanen bestond.

⁵⁴ De jaren zijn niet geheel zeker. “Alfabetische lijst van predikanten in Ambon, Ternate, Banda”. In 1802 is ds. P.L. Muller twee maanden in Kupang geweest, maar zijn bezoek viel in een onrustige periode van afwisselend Nederlands en Engels bestuur over West-Timor, waarin hij weinig kunnen heeft doen.

6. Heijmering's strijd om de publieke en kerkelijke moraal

1. Plaats van de kerk en haar dienaren

De fysieke omstandigheden op Leti waren voor een Europeaan weliswaar moeilijk, maar vanuit het perspectief van een ambitieuze zendeling waren er misschien mogelijkheden, althans op de langere termijn. In Kupang echter moet Heijmering het gevoel gehad hebben dat hij in een spiritueel ballingsoord terecht gekomen was. De stadsamenleving was veel sterker gesecculariseerd en vrijgevochten dan hij zich waarschijnlijk had gerealiseerd. In Calvinistische termen: de strijd tussen natuur en genade leek er in het voordeel van de eerste te zijn beslist. Of als hij het wel beseft had, dan was een bestaan in Kupang de prijs die hij kennelijk bereid was te betalen om van Leti weg te komen. Niet alleen was de belangstelling voor de kerk niet groot, hij trof het bovendien na het vertrek van Hazaart in 1833 slecht met de bestuurshoofden. Behalve dat Heijmering een geheel ander figuur was dan Le Bruijn, verschilden de (wnd) bestuurshoofden J. Francis (1831-1833), J.B. Spanoghe (1833-1835), C.F. Goldman (1835), D.J. van den Dungen Gronovius (1836-1842) en de Rooms-Katholiek C. Sluiter (1842-1848) in hun houding tegenover de kerk en de zending hemelsbreed van de beminnelijke en zachtmoedige Hazaart. Was de kerk in de ogen van de laatste een gezaghebbend instituut dat een centrale plaats in de samenleving innam en door haar uitspraken en onderwijs een lichtend voorbeeld en bron van beschaving was, voor zijn opvolgers was ze een marginaal verschijnsel en moest zich niet bemoeien met zaken die haar niet aangingen, laat staan een vooraanstaande rol willen spelen in het openbare leven. Zendingen stonden in veler ogen bovendien op een veel lagere trede van de maatschappelijke ladder dan predikanten: verschillende bestuurshoofden na Hazaart vonden zendingen maar mislukkelingen en lieten geen gelegenheid voorbijgaan om dat te tonen. Ze werden hoogstens geschikt bevonden de inheemse bevolking te civiliseren en tot brave onderdanen op te voeden. Het toch al niet geweldige aanzien dat Heijmering in Kupang genoot werd er niet beter op toen bekend werd dat hij in Nederland schippersknecht geweest was.

2. Benoeming; een activistische pandita

De benoeming van Heijmering in Kupang was een eenmansactie van Tielman, die hem voorspiegelde dat er belangrijk werk te doen viel. Er werd geen beroepingscommissie gevormd – dat gebeurde nooit in de Indische Kerk – en geen onderzoek gedaan naar zijn geschiktheid. Tielman wist uit ervaring dat het moeilijk, zo niet onmogelijk zou zijn een predikant te vinden die bereid was naar Kupang te komen en hij was dientengevolge blij op korte termijn de vacature-Terlinden te kunnen vervullen. Hoewel onder de zendingen op de Zuidwester-eilanden bezwaren bestonden tegen het vertrek van Heijmering naar Kupang en zijn aanstelling als hoofd van de Timor-missie, en hoewel het NZG-bestuur er niet in gekend was, stemden de kerkenraad en het residentiekantoor en na enkele jaren (1835) ook Batavia met zijn benoeming in. Het werk van Heijmering als leraar van de Indische Kerk was volgens het residentiekantoor hetzelfde als dat van Le Bruijn en bestond in de normale werkzaamheden van een (waarnemend) predikant; daarnaast diende hij les te geven aan de Hollandse school in Kupang, voornamelijk Nederlands. Over zijn werkzaamheden had Heijmering echter zijn eigen opvattingen. Het werk aan de Hollandse school deed hij met tegenzin en stemde er alleen in toe omdat hij er een deel van zijn traktement aan ontleende. Daarnaast dichtte hij zichzelf en de kerk veel meer gezag en autoriteit toe dan zijn omgeving geneigd was te doen. Hierin was Terlinden hem voorgegaan. Met diens komst was de sfeer in kerkelijk Kupang veranderd en Heijmering zette deze lijn voort. Niet alleen de kerk, de gehele samenleving diende georganiseerd te worden volgens zijn conservatief-christelijke principes, te beginnen met het establishment. Hij hoopte dat zijn ideeën daar zouden kunnen binnendringen via vooraanstaande gemeenteleden, die in het dagelijks leven ambtenaar, officier, rijke handelaar of invloedrijk hoofd waren. Hij zette hoog in. Zijn programma betekende diep ingrijpen in de gevestigde orde.

Was Heijmering bij hun eerste ontmoetingen in 1827 nog vol lof over Le Bruijn,⁵⁵ na zijn benoeming in Kupang veranderde dat en had hij voor hem en zijn manier van werken weinig goede woorden over, al

⁵⁵ “Dagverhaal van den zendeling G. Heijmering”, sub 3 juni 1827.

drukte hij zich in de regel beleefd uit. Net als Terlinden vond Heijmering dat Le Bruijn “te zacht in het bestraffen van de heerschende zonden” was geweest.⁵⁶ Dat moest anders. Heijmering zette onmiddellijk op een breed front de aanval in, zoals Terlinden ook gedaan had. Hij maakte daarbij nauwelijks onderscheid tussen zware en minder zware overtredingen, ook allerlei betrekkelijk onschuldige vermaken en bezigheden wekten zijn toorn. Meer en strenger toezicht was nodig op de omgang der beide seksen, het verspreiden van laster en roddelpraat, het organiseren van feesten waar gedanst en muziek gemaakt werd, het gebruik van sterke drank, het verwaarlozen en bespotten van kerk en christendom, het negeren van de zondagsheiliging, machtsmisbruik door overheidsdienaren, dobbelen, hanengevechten en andere grote en kleine ondeugden. Ambtenaren als Francis, Spanoghe en Gronovius hadden een *nyai*, een concubine-cum-huishoudster, terwijl ook sommige gemeenteleden, onder wie verschillende leden van de kerkenraad en het bestuur van de Timormissie ongehuwd samenwoonden en kinderen en soms kleinkinderen hadden. Daarnaast waren er vrouwen uit de betere kringen die zich schuldig maakten aan “uithuizigheid” en hun middagen en avonden doorbrachten met kaartspelen en “stoeijen”.⁵⁷ Javaanse bannelingen begonnen in 1835 met toestemming van het residentiekantoor in de stad een bordeel, waarvan behalve sommige leden van de lokale bevolking ook de “honderden” (1840) opvarenden van Engelse en andere schepen die Kupang jaarlijks aandeden, gaarne gebruik maakten. De veelwijverij van sommige islamieten baarde Heijmering zorgen wegens het verkeerde voorbeeld dat zij gaven.

Soms probeerde hij invloed uit te oefenen op het Bestuur van de Residentie. Hij vond het onaanvaardbaar dat op bestuursposten ambtenaren benoemd werden met een – zijns inziens – minder deugdzaam karakter en van een kwalijke levenswandel, aangezien van zulke mensen op het stuk der publieke moraal niets verwacht mocht worden, terwijl ze voor het welslagen van het zendingswerk vooral buiten de stad juist zo belangrijk waren. Tournerende ambtenaren hadden volgens Heijmering soms meer belangstelling voor vrouwen dan voor bestuurszaken en gaven zo het verkeerde voorbeeld. Zelfs de families Tielman en Hazaart ontkwamen niet aan zijn kritiek. Prominent onder hen was de oudste zoon van de voormalige Resident Hazaart, die vele jaren posthouder op verschillende plaatsen in het gewest was en volgens Heijmering niets van de zending en het christendom moest hebben. Zo waren er meerdere. Net als hun chefs in Kupang waren ze niet geschikt voor welke overheidsfunctie ook en hadden ze niet benoemd mogen worden. Het hoeft geen betoog dat Heijmering’s wensen genegeerd werden.

3. *Heijmering’s aanpak*

Heijmering vermaande de “schuldigen” vanaf de kansel, per brief, op speciaal belegde kerkenraadsvergaderingen, tijdens huisbezoeken en op bezoekreizen in de binnenlanden. Hij wees hen erop dat hun kwalijke voorbeeld en verwerpelijk optreden onder de rest van de bevolking onvermijdelijk navolging vonden en zowel voor echtscheidingen, wangedrag, losbandigheid en andere onbeteugelde taferelen zorgden als ook het zendingswerk belemmerden. En hen die zich nog niet aan dergelijke zaken schuldig gemaakt hadden, waarschuwde hij dat zonden en gevaren overal op de loer lagen.

Wat de aanblik van de zware overstromingen van februari 1825 nabij Wormer in Noord-Holland met hem gedaan had, deed de aanblik van het zondige Kupang met hem in 1832 ook: het maakte de boeteprediker in hem wakker.

*Nimmer waren de echtbrekers en overspeelders zoo zeer verschrikt geworden, als toen, opeens gelijk een bulderenden donder, de dreigementen en oordeelen Gods hen iederen Zondag werden toegeschreeuwd, waardoor wel eenigen, uit vrees voor Gods naderende oordeelen, ten minsten voor een korten tijd, zich speenden van de zonde van onkuischheid en overspel, maar de meesten werden toornig, meer verhard in het kwaad, en zich verwijderende van de openbare godsdienst.*⁵⁸

⁵⁶ G. Heijmering a. Hb NZG, 8/10/1832, ARvdZ 1102-1/1404.

⁵⁷ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 10/9/1845, ARvdZ 1102-1/1404; G. Heijmering a. B. Ledebuer, secr. NZG, 8/2/1840, ARvdZ 1102-1/1403.

⁵⁸ G. Heijmering a. Hb NZG, 8/10/1832, ARvdZ 1102-1/1404.

Gegeven het feit dat het geloof in een leven of voortbestaan na dit leven destijds nog vrij algemeen was, al was het tij in dit opzicht aan het keren, was het op zichzelf niet vreemd om de vragen van ziel en zaligheid te verbinden met de ethiek van het menselijk handelen. Nog geheel los van de vraag op welke schaal de door Heijmering geconstateerd sociale euvelen voorkwamen, was het echter zijn radicale en compromisloze houding, hoe meeslepend zijn preekstijl ook was, die veel mensen afstootte. Soms krijgt men de indruk dat hij zijn eigen klassenstrijd uitvocht, maar dan een strijd op het spirituele vlak. Een afwijzende houding tegenover wereldse genoegens, zelfs de meest onschuldige, was men in Indië van zendelingen wel gewend, voor zover men die kende of wilde kennen, maar niet of minder van een predikant van de Indische Kerk. En dat laatste was Heijmering (zij het waarnemend). In de regel stonden in de 19de eeuw predikanten in Indië niet op zijn manier tegenover de gemeenschap; ze stonden erin, misschien niet zozeer er middenin, maar dan toch wel met één been.

Slechts een klein deel van de kerkelijke gemeente was onder de indruk van de fundamentalistische en moraliserende prediking van Heijmering, de rest moest er niets van hebben: “de Christenen [schenen] de Godsdienst [—] te haten, en zich kwaadwillig te betoonen tegen Gods woord, althans wat het bestraffende gedeelte betreft.”⁵⁹ Veel mensen vonden dat hij buiten zijn boekje ging en, voorzover ze na drie jaar Terlinden nog belangstelling voor de kerk hadden, meden zijn kerkdiensten, catechisaties, biduren voor de zending en andere kerkelijke activiteiten. Deze reactie kan voor Heijmering niet als een verrassing gekomen zijn. Toen in 1834 zijn collega-zending Dommers het eiland Damar, een der Zuidwester-eilanden, verliet omdat hij er maar niet in slaagde de christenen te bewegen naar de kerk te komen, schreef hij Dommer’s falen toe aan diens tactloosheid: “‘Te dikwerf vermanen, te streng vermanen’, plagt een onzer waardige onderwijzers te zeggen, ‘is niet goed, het verwekt dikwijls vijandschap in het hart.’ Deze les moet vooral de zending steeds indachtig zijn.”⁶⁰ Maar ook Heijmering heeft zich van deze wijze les weinig aangetrokken.

4. *Reactie*

De Kupangse kerkenraad wist meestal tuchtkwesties en conflicten tot een goed einde te brengen, maar het gebeurde ook dat “beklaagden”, die vanaf de kansel met naam en toenaam genoemd of door de kerkenraad berispt of van het avondmaal of de catechisatie geweerd werden, zich niets van een tuchtmaatregel aantrokken, zeer tot ergernis van Heijmering. Het kon gebeuren dat een berisping of opgelegde tuchtmaatregel tot een “politiezaak” leidde,⁶¹ maar meestal trachtte het burgerlijk Bestuur, voorzover dat erbij betrokken was, dergelijke kwesties te sussen. Men wilde de rust en vrede binnen de kleine Kupangse gemeenschap bewaren en de tegenstellingen niet op de spits drijven. In een geval ging het echter bijna mis. In 1837 kastijdde hij de gouvernementsarts Ziegler publiekelijk dermate wegens zijn omgang met vrouwen, dat deze hem wilde ombrengen. Het zwaard lag al klaar, maar op het laatste moment wist men onheil te voorkomen. Voor het gevoel van Heijmering had God hem voor de “martelaarsdood” bewaard. Dit incident leverde hem onder de inheemse bevolking de reputatie van “God’s lieveling” op.⁶²

In een poging het gezag van het burgerlijk Bestuur tegenover de kerk te doen gelden en Heijmering tot inbinden te bewegen, werden verschillende maatregelen genomen. Die waren meestal weinig elegant maar soms wel effectief. In augustus 1834 verplichtte Resident Spanoghe, “die vijand van deugd en godsvrucht”, Heijmering hem twee dagen vantevoren mee te delen in welke taal de kerkdienst gehouden zou worden, Maleis of Nederlands, en hoe de dienst er verder uit zou zien. Daarnaast reorganiseerde Spanoghe de weekmarkt zodanig dat de boeren van buiten de stad er wel bij voeren maar de kerkgang verstoord werd. Spanoghe verstevigde de greep van het Bestuur op de financiering van de Timor-missie, wat des te zwaarder woog daar sinds de dood van Le Bruijn de stroom vrijwillige contributies voor de zending vrijwel was opgedroogd.

⁵⁹ G. Heijmering a. D. Lenting, 18/6/1832, ARvdZ 1102-1/1403.

⁶⁰ G. Heijmering a. Hb NZG, 30/5/1834, 12, ARvdZ 1102-1/1404.

⁶¹ “Extract journaal van den Zending G. Heijmering, werkzaam in de Residentie Timor. Beginnende met den 1ⁿ Junij 1834 en loopende tot den 1ⁿ Mei 1835”, sub febr. 1835, ARvdZ 1102-1/1404.

⁶² G. Heijmering a. Hb NZG, 8/11/1837, ARvdZ 1102-1/1404; G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 28/4/1841, ARvdZ 1102-1/1404.

Ook voerde Resident Spanoghe een eigen beleid ten aanzien van het volksonderwijs, dat niet altijd strookte met de plannen en wensen van Heijmering.⁶³ Even leek het alsof na het vertrek van Resident Goldman, die de financiële steun van het Bestuur voor de beide zendingsscholen op West-Timor (Kupang en Babau) had gestaakt en zelfs geprobeerd had Heijmering te laten schorsen, de druk op de kerk afnam, maar dat duurde niet lang. Resident Gronovius adviseerde weliswaar het NZG het zendingswerk in de residentie uit te breiden door meer aandacht aan het volksonderwijs te besteden, maar ten aanzien van de plaats van de Indische Kerk in de samenleving en Heijmering's manier van werken zette hij de lijn van zijn voorgangers voort. Over hem klaagde Heijmering dat hij onder kerktijd vlak bij de kerk zulke luidruchtige festiviteiten voor de bevolking organiseerde “dat ik alsdan moeite had mijzelfen bij het prediken te verstaan”.⁶⁴ Dat was precies de bedoeling.

Dat Heijmering weinig succes had met zijn kruistocht en agitatie tegen de heersende moraal en het verstevigen van de positie van de kerk in de samenleving, kwam voor een deel door onervarenheid. Hij wist niet goed hoe hij een kerkelijke gemeente moest leiden. In het hanteren van het wapen van de tucht, waarvan het belangrijkste was de uitsluiting van doop en avondmaal, neigde hij er na een aantal jaren toe zich te laten leiden door de maatschappelijke positie en invloed van de betrokkene. Deze selectieve toepassing van het kerkrecht, een teken van machteloosheid, dreigde ten koste te gaan van de interne cohesie van de Kupangse christenheid. Op welke schaal dit gebeurde is onbekend maar zeker is dat het hem stak. Dat bleek uit een brief aan het NZG-bestuur uit 1836, waarin hij deze kwestie aanroerde en vroeg:

*hoe moet ik mij gedragen als ik uit het oog der zoo even bedoelde menschen [i.e. onaanzienlijke gemeenteleden die wèl geschorst waren] als leezen kan, dat zij mij wel zouden wenschen te vragen: waarom de rijken en magtigen dezer zondaren dan tot het gebruik der bondzegelen worden toegelaten? Mijn hart is dan met medelijden vervuld, en echter durf ik tot nog toe niet anders handelen dan ik doe.*⁶⁵

Ten aanzien van de doop van hun kinderen bestond voor deze “onaanzienlijken”, wanneer ze ongehuwd waren en ook niet wilden of konden trouwen, de mogelijkheid om naar Dili op Portugees Timor uit te wijken, waar een Rooms-Katholieke priester maar al te graag bereid was hen terwille te zijn.

De problemen van secularisatie en randkerkelijkheid waarvoor Heijmering zich in Kupang gesteld zag, kwamen overal in kerkelijk Indië voor, maar de ongelukkige manier waarop hij ze benaderde was voor zijn positie zowel binnen de kerk als daarbuiten desastreus. Bij wijze van laatste redmiddel heeft hij bij de Hoge Regering in Batavia verschillende malen zijn beklag gedaan over officieren en bestuursambtenaren die hem het werken onmogelijk maakten, doch tevergeefs. Al zijn klachten werden ongegrond verklaard, onder meer door de nieuwe Resident Sluijter, die bij aankomst in Kupang in 1842 op last van Batavia Heijmering's klachten over zijn voorganger Gronovius onderzocht en van tafel veegde. Over het bestuursapparaat op Timor, niet meer dan een onbelangrijk buitengewest, was Batavia niet ontevreden;⁶⁶ Spanoghe was zelfs een verdienstelijk plantkundige.⁶⁷ Op steun van de Hoge Regering hoefde Heijmering niet te rekenen, hij stond er alleen voor.

⁶³ G. Heijmering, “Journaal April 1832 - Mei 1833”, sub 21 okt. 1832, ARvdZ 1102-1/1404.

⁶⁴ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 30/9/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

⁶⁵ G. Heijmering a. B. Ledeboer, secr. NZG, 10/4/1836, ARvdZ 1102-1/1404.

⁶⁶ Veth, *Het eiland Timor*, 109-115.

⁶⁷ Spanoghe heeft veel botanisch onderzoek gedaan op West-Timor en omliggende eilanden. De resultaten daarvan verschenen onder meer als: J.B. Spanoghe, *Prodromus Florae Timorensis* (1836), in: D.F.L. von Schlechtendal, ed., *Linnaea. Ein Journal für die Botanik in ihrem ganzen Umfange*, dl 15 (jrg. 1841), 161-208, 314-350, 476-480.

7. Van Hoëvell en anderen contra Heijmering

Heijmering raakte niet moe Rotterdam in kennis te stellen van alle “hatelijke en godgetergde vijandschap” en de laster, spot, kritiek en tegenwerking, die zowel hem persoonlijk als zijn werk ten deel vielen en die hij in hoofdzaak verantwoordelijk stelde voor het feit dat hij veel minder bereikte dan hij wenselijk achtte en Rotterdam van hem verwachtte. Alarmerend was dat die roddels en laster niet alleen van bekende “vijanden” in Kupang en Batavia maar ook van collega’s en geloofsgenoten afkomstig waren. Hij beschuldigde zelfs het NZG-bestuur in Rotterdam van gebrek aan vertrouwen in hem en zijn werk en van onheus en trouweloos gedrag, een verwijt dat hij het na 1832 herhaaldelijk voor de voeten wierp toen hij, na formeel de zendingsdienst verlaten te hebben, zich aan zijn lot overgelaten voelde en zich geheel alleen tegenover het weinig coöperatieve civiele Bestuur geplaatst zag. Bij de kritiek en halve waarheden die broeder Terlinden tegenover het NZG-bestuur geuit had over de wijze waarop broeder Heijmering zich op Leti gedragen had,⁶⁸ voegden zich later klachten van anderen over de manier waarop hij leiding gaf aan de Timor-missie en over de geringe voortgang van het zendingswerk onder de Timorezen. Heijmering sprak in dit opzicht zelfs van “spionage”, waarvan hij het slachtoffer was. Ook zijn voortdurend fulmineren tegen bestuurshoofden viel slecht, zowel in Batavia als in Rotterdam. Hij werd verantwoordelijk gehouden voor de ondergang van de zending op de Zuidwester-eilanden eind jaren 1830, doordat hij de bevoorrading van zijn collega’s daar zou verwaarlozen. Dit verwijt, dat hoofdzakelijk uit de mond van zendelingen kwam die in soortgelijke geïsoleerde omstandigheden verkeerden als Heijmering tussen 1828 en 1832, was begrijpelijk maar niet geheel terecht, gezien de vrijwel onoplosbare logistieke en financiële problemen waarvoor hij zich in dat verband gesteld zag. Hoewel hem wel enige blaam trof, was het NZG-bestuur in Rotterdam in laatste instantie verantwoordelijk.⁶⁹

Daarnaast raakte hij verwickeld in een conflict met Duitse NZG-collega’s, die tussen 1838 en 1847 op het eiland Roti werkten. Zending Finn van Banda schreef naar aanleiding van een bezoek aan Kupang in 1841: “het spijt mij zeer dat br. Heymering zoozeer ongunstig van de broederen beoordeeld wordt” en haastte zich eraan toe te voegen dat hij er niet zeker van was dat alle beschuldigingen aan Heijmering’s adres gegrond waren. Hoewel Heijmering ook Finn van “vooringenomenheid” jegens hem betichtte, deed de laatste een bemiddelingspoging en drukte de Duitse broeders “op het hart om voortaan in geene twistgedingen meer met br. Heijmering te treden, al zoude het ook zijn, dat eenige der beschuldigingen tegen hem mogten gegrond wezen, en hem veeleer door zachtmoedigheid en liefde van zijne fouten zoeken terug te brengen.”⁷⁰ Finn’s verzoenende woorden mochten echter niet baten, aangezien er meer in het spel was dan louter vermeend slecht beleid van Heijmering. Ook culturele en ideologische verschillen vertroebelden de verhoudingen, zo zeer zelfs dat het residentiekantoor zich genoodzaakt zag Roti voor de zending te sluiten en de betrokken zendelingen te adviseren de residentie te verlaten. Heijmering had hier slechts zijdelings iets mee te maken.⁷¹

⁶⁸ Waarschijnlijk lag deze kritiek (mede) ten grondslag aan de karaktermoord – anders kan men het niet noemen – die Heijmering drie weken na Terlinden’s dood in een brief aan ds. D. Lenting in Batavia op de overledene beging. De bedoeling was kennelijk om de geloofwaardigheid van Terlinden te ondermijnen. G. Heijmering a. D. Lenting, 18/6/1832, ARvdZ 1102-1/1403.

⁶⁹ De bevoorrading van de zending op de Zuidwester-eilanden vanuit Kupang kende verschillende obstakels. Ten eerste was er de dikwijls precaire financiële situatie van de Timor-missie, waaraan deels Heijmering schuld had, deels het NZG. Ten tweede was er de jaarlijks weerkerende moeite van het charteren van een schip, het bestellen en aan boord brengen van de voorraden e.d. Heijmering zag hier zeer tegen op. Maar het grootste probleem was de vaart op de Zuidwester-eilanden: in de westmoesson was Kupang vanuit de Zuidwester-eilanden vrijwel onbereikbaar, in de oostmoesson waren omgekeerd de Zuidwester-eilanden vanuit Kupang niet te bezoeken. In 1839 werd viermaal een schip gezonden, doch telkens keerde het onverrichte zaken in Kupang terug. Heijmering’s pleidooi de eilanden vanuit Ambon of Banda te bevoorraden was in zoverre gegrond dat vanuit het noorden de Zuidwester-eilanden het hele jaar door met halve wind goed te bereiken waren. Maar de zending op Ambon heeft pertinent geweigerd deze taak van Heijmering over te nemen.

⁷⁰ J. Finn a. Hb NZG, 18/11/1841, ARvdZ 1102-1/1432.

⁷¹ Heijmering heeft het met geen van zijn vier Duitse collega’s, die vanaf 1836 op Roti en Timor werkten (J.F. Fiedler, F.H. Linemann, G.H. Noordhoff en F. Hartig) goed kunnen vinden. Het is niet onmogelijk dat hierbij het feit een rol gespeeld heeft dat Duitse zendelingen, op wie het NZG bij gebrek aan Nederlandse kandidaten in deze jaren noodgedwongen een beroep deed, zich over het algemeen binnen de Nederlandse zending niet op hun gemak voelden en zich maar moeilijk aan de Nederlands-Indische omstandigheden konden aanpassen.

In 1840 kreeg Heijmering er een formidabele tegenstander bij: de Bataviase predikant dr. W.R. baron van Hoëvell (1812-1879). De tegenstelling tussen beiden kon niet groter en onthulde iets van de ideologische, sociale en theologische tegenstellingen, die tussen de Indische Kerk enerzijds en het NZG en zijn personeel anderzijds bestonden: de onvermoeibare, geleerde en adellijke bestrijder van de slavernij, die men onder enig voorbehoud een voorloper van het laat-negentiende eeuwse modernisme in kerk en theologie zou kunnen noemen, bond – zonder namen te noemen – de strijd aan met een verpauperde, nauwelijks opgeleide zending (Heijmering), die bovendien eigenaar was van een aantal slaven (al verzorgde hij ze naar eigen zeggen beter dan de bepalingen van de regering op het bezit en de (ver)koop van slaven voorschreven). Uitgerekend Gronovius voorzag Van Hoëvell rijkelijk van informatie over de kerkelijke situatie op Timor en de persoon en het functioneren van Heijmering.⁷² Mede op basis daarvan publiceerde Van Hoëvell in 1840 een artikel in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, waarin hij in algemene termen de zendingen in Indië bekritiseerde wegens hun deficiënte opleiding en gebrek aan ijver en kennis.⁷³ Bovendien was “het denkbeeld, dat tot het bekeeren en hervormen van Heidenen, onbeschaafde en ruwe Volkeren, niet veel wetenschappelijke opvoeding vereischt zou worden”, dat het uitgangspunt was van het NZG-beleid en door Heijmering werd onderschreven, zijns inziens “geheel verkeerd”. Wegens de teleurstellingen in hun werk, die het onvermijdelijke gevolg waren van hun gebrekkige opleiding en verkeerde aanpak, probeerden volgens Van Hoëvell sommige zendingen, na enkele jaren in zendingsdienst te hebben doorgebracht, ergens waarnemend predikant van de Indische Kerk te worden, om aan de uitzichtloze situatie op hun afgelegen zendingspost te ontsnappen – precies wat Heijmering gedaan had.⁷⁴ Voor deze positie misten ze echter de noodzakelijke kwaliteiten. Van Hoëvell deelde de mening van verschillende bestuursambtenaren in Kupang en anderen, dat de Indische Kerk geen gedesillusioneerde zendingen nodig had maar goed opgeleide predikanten. Die moesten hun werk niet beginnen met “eenige dogmata van ons Christelijk geloof den onbeschaafden Heiden in te prenten, maar met den geheelen mensch, vooral de jeugd, te beschaven en Christelijk te vormen en op te leiden.” Deze benadering stond haaks op alles wat Heijmering deed, dacht en geloofde. Niet alleen voelde hij zich door Van Hoëvell’s “leugenachtige en vijandige aanmerkingen” in zijn eer en goede naam aangetast, diens kritiek was ook en vooral een aanslag op “de goede zaak” van de zending. Heijmering stelde een tegenstuk op om de “geduchten vijand des genootschaps Van Hoëvell den mond te stoppen”.⁷⁵ Hierin zette hij uiteen welke opofferingen de zendingen op de Zuidwester-eilanden en in de Timor-archipel zich getroost hadden en zich nog steeds getroostten. Het stuk was bestemd voor het juist opgerichte *Tijdschrift voor Neêrland’s Indie*, waarvan Van Hoëvell redacteur was, maar is nooit gepubliceerd.

In plaats daarvan heeft Van Hoëvell in 1842 in zijn *Tijdschrift* zijn aanval op de “tegenwoordige Nederlandsche zendingen”, waaronder die in de residenties Timor en Ambon, voortgezet met de beschuldiging dat ze de landstalen niet beheersten en de bevolking eerst dwongen Maleis te leren voordat ze in de christelijke leer onderwezen konden worden.⁷⁶ Hij hield een pleidooi voor de gedegen bestudering van taal, land en volk door de zendingen met als doel het vertalen van de bijbel en andere kerkelijke teksten in de volkstalen, naar het bijvoorbeeld van de Engelsen in Brits-Indië. Het proces van kerstening zou dan veel sneller verlopen. Zoals het nu was, droegen de zendingen bovendien niets bij aan de wetenschappelijke kennis van Indië. Heijmering voelde zich hierop opnieuw gedrongen een verdediging van het werk van de zending aan de redactie in te zenden, die ook deze keer niet geplaatst werd. Met een reeks artikelen over de geschiedenis

⁷² Dat betekende niet dat men in Batavia voordien niets wist van het reilen en zeilen van de Indische Kerk van Kupang. Tot aan de oprichting van het Kerkbestuur van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië in 1844 fungeerde de kerkenraad van Batavia als informeel bestuur van de gehele Indische Kerk in Indië. Als zodanig had de kerkenraad van Batavia een belangrijke stem als adviseur van het gouvernement in kerkelijke zaken en zaken betreffende de zending. Al voor de affaire-Van Hoëvell klaagde Heijmering over gebrek aan medewerking van die “Bataviasche Heeren”.

⁷³ “Iets over den Zedelijken en Godsdienstigen Toestand der Protestantische Gemeenten in Nederlandsch Oost-Indië. (Medegedeeld uit een particulieren Brief)”. [genoemde brief was van Van Hoëvell]. De citaten van Van Hoëvell in deze paragraaf zijn aan dit artikel ontleend.

⁷⁴ J.C. Vorstman a. G. Heijmering, 24/12/1834, ARvdZ 1102-1/1404.

⁷⁵ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 4/9/1843, ARvdZ 1102-1/1404.

⁷⁶ Van Hoëvell, “Over de vorderingen”, 574-575.

en cultuur van Roti, Leti en Timor, misschien geschreven naar aanleiding van Van Hoëvell's kritiek, had hij meer succes. Die verschenen in betrekkelijk korte tijd in Van Hoëvell's *Tijdschrift*.⁷⁷

Hoewel Heijmering meerdere malen wees op zijn eigen en Willem Luijke's bestudering van het Letisch waarvan de vruchten op enkele uitzonderingen na niet of pas later gepubliceerd zijn,⁷⁸ had Van Hoëvell in zoverre gelijk dat het de bedoeling van Heijmering en zijn collega's was dat het Maleis de "kerktaal" van de zendingsgemeenten zou worden en dat de periode waarin de volkstalen gebruikt werden zo kort mogelijk moest zijn, slechts bestemd voor een eerste kennismaking met het christendom. Het argument was, dat de grote verscheidenheid aan talen en dialecten in het gebied hun geen andere keus liet. Wat de volkstalen van de Residentie Timor betrof, geen der zendingen in de dagen van Heijmering heeft die systematisch bestudeerd.⁷⁹

Daarnaast betoogde Van Hoëvell dat voorzover de zendingen hun vertaalwerk tot het Maleis beperkten, hun vertalingen slecht waren, daar ze in de regel tal van Arabische woorden bevatten die het volk niet begreep, het zogenaamde hoog-Maleis. Als voorbeeld noemde hij de "werkjes" van zendingen die door het NZG in Rotterdam werden uitgegeven.⁸⁰ In het geval van Heijmering, van wiens hand langs deze weg verschillende Maleise teksten in druk zijn verschenen, was dit verwijt terecht. Dat hij dat inzag werd bewezen door het feit dat de kinderen op de volksscholen op Timor en Roti onderwezen werden in het "vertalen" van het bijbelse hoog-Maleis in het volkse laag-Maleis en dat de traktaatjes die van zijn drukpers rolden in het laag-Maleis gesteld waren, "met opzet en oogmerk om door onze soort van lezers te beter verstaan te worden".⁸¹ Het was deze kritiek van Van Hoëvell, die door anderen herhaald en uitgebreid werd, die mede geleid heeft tot een koerswijziging in Rotterdam ten aanzien van de zendingsopleiding in de jaren 1850 en 1860. Doch voor de generatie-Heijmering kwam die uiteraard te laat.

⁷⁷ Zie Bijlage I.

⁷⁸ W. Luijke heeft van Herman Faulkelius' *Kort begrip der christelijke religie* (1611) een versie met 30 vragen en antwoorden vervaardigd en deze in het Letisch vertaald. Ook van de Tien Geboden, Genesis 3, het verhaal van de geboorte van Jezus, een gelijkenis en het doopformulier vervaardigde Luijke vertalingen in het Letisch. Zijn stuk over de Tien Geboden was getiteld *Pangâdjaran deri pada Sapûloh Penjurôhan 'Allah, jang 'ija sudah memberiti diâtas bûkit Sîna. Tersâlin kapada bahâsa Lettie. Tertarâ di-Kampong Parapattan*. 1836. Zie *Extract-Acten NZG*, 1838, 200. Deze vertalingen, alsmede een aantal deels handgeschreven en deels gedrukte in het Letisch gestelde "opstellen" over uiteenlopende onderwerpen, zijn in kleine oplagen op Leti en Moa verspreid. W. Luijke a. Hb NZG, 18/7/1854, ARvdZ 1102-1/1447. Ten behoeve van het genootschap werkte Luijke in 1854 aan een "stukje over de verdeling van dag en nacht onder de Zuid W. Eilanders" en een grammatica van het Letisch. Luijke a. Hb NZG, 28/8/1854, ARvdZ 1102-1/1447. In februari 1855 berichtte Luijke zijn bestuur in Rotterdam dat zijn grammatica klaar was en dat hij deze, te zamen met genoemde Letische vertalingen, aan het NZG opgezonden had. Prof. H.C. Millies had ook om Letische teksten, liederen, woordenlijsten e.d. gevraagd. W. Luijke a. Hb NZG, 22/2/1855, ARvdZ 1102-1/1447. Zie ook "Lijst van boeken, uitgegeven door het Nederlandsche Zendinggenootschap, ten gebruike in de inlandsche gemeenten en scholen. Gedrukt bij M. Wyt & Zonen, te Rotterdam", *MNZ*, jrg 18 (1874) 370-375.

⁷⁹ G. Heijmering, "Iets van hetgeen door de Timorsche Zendingmissie verrigt is, sedert de laatst verlopen 15 jaren." ca. 1842, ARvdZ 1102-1/1404.

⁸⁰ Van Hoëvell, "Over de vorderingen", 591-592. Een overzicht van Heijmering's door het NZG uitgegeven Maleise werkjes, in: *Extract-Acten NZG*, 1846, 124-125 (sub 3 aug. 1846).

⁸¹ G. Heijmering a. Hb NZG, 20/4/1838, ARvdZ 1102-1/1404.

8. Heijmering's theologische opvattingen

1. Heijmering als "predestinateur"

Heijmering heeft geen systematische uiteenzetting van zijn theologische opvattingen nagelaten, wat gezien zijn simpele opleiding niet verwonderlijk is. Zijn opvattingen moeten gereconstrueerd worden aan de hand van uitspraken, oordelen, gesprekken en gebeurtenissen. Dat is mogelijk, maar zo'n reconstructie levert geen complete, coherente theologie op, althans geen theologie die geen losse einden en contradicties bevat. Hij was geen academisch geschoold theoloog en beseftte niet of te weinig welke problemen en innerlijke tegenspraken zijn variant van de orthodox-gereformeerde theologie bevatte, althans daarvan gaf hij geen blijk; hij was een man van de praktijk, die ernstig onderzoek deed naar zijn gemoeds- en geloofsleven en zielenroerselen en zijn omgeving voortdurend aanspoorde om hetzelfde te doen. Tijdens zijn bovengenoemde reisgesprekken uit 1825 was daarvan al iets gebleken. In Indië bleek daar nog veel meer van.

Van Hoëvell's kritiek op de "dogmata" der zendingen was in het geval van Heijmering niet ongefundeerd. Heijmering was geen doorsnee-zending in de zin dat sommige van zijn opvattingen uitgesprokener waren dan men op grond van zijn opleiding in Rotterdam zou mogen verwachten. Welbeschouwd handelde hij in strijd met de grondslag van het NZG, die inhield dat zending niet beoogde "de voortplanting van Theologische Concepten, maar van het ware Christendom" (1799) – wat neerkwam op de traditionele gereformeerde orthodoxie: de bijbel als onfeilbaar Woord van God en de verzoening door voldoening aan het kruis.⁸²

Heijmering introduceerde op Leti en Timor wel degelijk een specifiek "Theologisch Concept", namelijk de predestinatieleer. Wanneer zijn theologische opvattingen gezet worden tegen de achtergrond van een van zijn inspiratiebronnen, het Engelse Methodisme, dan plaatste dit leerstuk hem dicht bij George Whitefield dan bij de gebroeders John en Charles Wesley, de drie 18de eeuwse oprichters van deze Angelsaksische opwekkingsbeweging. Afgezien daarvan deed hij precies wat het NZG trachtte te vermijden: het overbrengen naar het zendingsveld van een deel van het Europese godsdienstige veel-stromenland met alle bijbehorende disputen, conflicten en onduidelijkheden.

Wat hem naar eigen zeggen op de been hield was het leerstuk van de predestinatie, "want ik ben in mijn hart nog altijd een orthodoxe predestinateur".⁸³ Dit predestinatiegeloof, de Calvinistische versie van het Grieks-Romeinse geloof dat geen enkel mens aan zijn uiteindelijk bestemming (moira, *fatum*) zal kunnen ontsnappen, was de brandstof waarop zijn motor draaide, zowel betreffende zijn persoon als zijn werk. Voor hem persoonlijk hield dit leerstuk in dat hij er zeker van was tot de uitverkorenen te behoren en voor de eeuwige zaligheid bestemd te zijn. Hoewel zijn eigen zedelijk gedrag zoals gezegd hier en daar wenkbrauwen deed fronsen, twijfelde hij er niet aan dat hij een unieke relatie met God had, daarvoor had hij te zeer God's goedheid jegens hem en zijn familie en de ondergang van zijn "vijanden en tegenstrevers" ervaren. Dit gevoel gaf hem een zekere mate van zelfgenoegzaamheid, zelfs van hooghartigheid en hoogmoed. Zijn tegenslagen en de ervaren beledigingen mochten nog zo groot zijn, zijn vijanden nog zo machtig en talrijk, in het toekomstige leven zou hij de erkenning en glorie krijgen die hem toekwamen en zouden zijn vijanden hun verdiende loon, de eeuwige verdoemenis, ontvangen. Al tijdens het aardse bestaan zag hij daar bewijzen van: "[r]eeds hier is vergelding en uitredding, wie weet hoe heerlijk het dáár zal zijn. Deze gedachte is de beste troost, omdat zij de duurzaamste is, en tevens de bestendigste." Dit besef hield hem weliswaar (meestal) op de been, zijn omgeving raakte erdoor geïrriteerd en reageerde meestal negatief. In het feit dat zijn omgeving hem en zijn godsdienst "afwees", waarvoor hij de pietluttigste en bedenkelijkste bewijzen aanvoerde, zag hij een bevestiging van zijn status als uitverkorene.⁸⁴ Hiermee was de cirkelredenering compleet. Een hiermee samenhangende gedachte was dat elk mens in het hiernamaals voor "zijn Hemelschen Regter" verantwoording van zijn daden moest afleggen, wat reeds een geliefd onderwerp in zijn reisgesprekken in 1825 was geweest. Heijmering's God was een god van wraak en vergelding, een Oud-Testamentische

⁸² *Extract-Acten NZG, 1799, 84.*

⁸³ G. Heijmering a. "Waarde Heer en Vriend", 14/3/1843, ARvdZ 1102-1/1404.

⁸⁴ G. Heijmering a. "Waarde Heer en Vriend", 25/3/1845, ARvdZ 1102-1/1404.

heerser die niets vergat en vergaf maar tegelijk zijn trouwe dienaren beschermde. Het zoeken van persoonlijke genoegdoening voor wat hij als hem aangedaan onrecht beschouwde of het protesteren tegen onheuse bejegeningen lag daarom niet op zijn weg. Afgezien van enkele klachten tegen militairen en bestuursambtenaren, die hij bij de Hoge Regering en de Indische Kerk in Batavia indiende, verdroeg hij alle spot en beledigingen in stilte en lijdzaamheid. Toen iemand hem eens vroeg waarom hij niet krachtiger voor zichzelf opkwam, was zijn antwoord: “Ik stel liever mijn vertrouwen op den Heer, Die alles eens zal vergelden”. Niet zijn lichamenlijk bestaan, wel zijn onsterfelijke ziel was immuun voor de wandaden van zijn tegenstanders. Tegelijk was hij er zeker van dat zijn tegenstanders wegens alle verdrietelijkheden en onaangenaamheden die ze hem bezorgden, streng geoordeeld en zwaar gestraft zouden worden – wat hem betrof, hoe eerder hoe beter: “waarom verpletterde de donder van Gods mogendheid dien helschen Gronovius niet reeds?”⁸⁵ vroeg hij zich in 1843 in alle oprechtheid af. In 1845 kreeg hij bericht dat een andere “kwelgeest”, ook een bestuursambtenaar, op Java zelfmoord had gepleegd. Voor hem was dit aanleiding tot de uitspraak: “[d]e Heer wreekt zich altijd aan mijne vijanden.”⁸⁶ Zo bezag Heijmering ook het tragische lot van J.F. Fiedler, een Duitse NZG-zending die in 1836 in Kupang gearriveerd doch binnen enkele maanden weer vertrokken was. Na onophoudelijke ruzie met Heijmering was Fiedler tot de conclusie gekomen niet met hem te kunnen samenwerken. Drie weken na vertrek overleed Fiedler op zee, wat voor Heijmering aanleiding was tot de opmerking: “Broeders, de Heer is regtvaardig in alle Zijne beschikkingen, ook over ongehoorzame Zendingen. Laat dit ons allen tot leering en afschrik strekken.”⁸⁷ De broeders in de Zuidwester-eilanden, aan wie hij dit schreef en die bepaald niet gelukkig waren met de manier waarop ze door Heijmering vanuit Kupang van geld en voorraden werden voorzien, waren gewaarschuwd.

Deze visie op hemelse interventie in zijn persoonlijke leven en hemelse wraak voor hem aangedaan onrecht was onderdeel van zijn breder mens- en wereldbeeld, waarin natuur en bovennatuur verweven waren en naadloos in elkaar overliepen. In zijn strijd tegen de door hem alom bespeurde secularisatie van de samenleving duidde hij ook meer in het algemeen bepaalde gebeurtenissen als blijken van Gods ongenoegen, zoals de hongersnood die bepaalde streken van West-Timor in 1837 trof: niet de boze geesten, zoals de boeren dachten, maar God zelf had de muizen gezonden die hun oogst vernietigden: het was “de Algoede Vader der menschen kinderen [– – –] die dit strafleger over dit gedeelte van Timor had gezonden om te tuchtigen en te genezen”.⁸⁸ Afgezien van het feit dat het voor de boeren niets uitmaakte welke bovennatuurlijke krachten verantwoordelijk waren voor het mislukken van hun oogst, was dit geen beeldspraak of stijlform, niet bedoeld als bij-wijze-van-spreken of als waarschuwing, Heijmering bedoelde dit letterlijk als empirische realiteit. Dat hij daarmee het simpele bijgeloof van de bevolking, dat hij juist wilde vernietigen, imiteerde en zo de weg afsneed naar een rationele oplossing van een zeer ernstig en regelmatig weerkerend probleem, zag hij niet in. Daarnaast constateerde hij niet alleen goddelijk ingrijpen in verleden en heden, hij profeteerde het ook en als een Oud-Testamentische profeet kondigde hij Gods wraak en straf voor de zonden der mensen aan, wat tot verontwaardiging en een enkele keer tot paniek leidde.⁸⁹

Ten tweede bepaalde de predestinatieleer de essentie van zijn werk: even zwart-wit en schematisch als hij de profane wereld zag, bezag hij zijn religieuze omgeving. Niet dat hij de veronderstelde beschavende invloed van westers onderwijs niet waardeerde – hij heeft er hard genoeg voor gevochten –, maar belangrijker was de idee dat zowel onder zijn gemeenteleden en de inheemse christenen als onder islamieten en heidenen ongetwijfeld uitverkorenen waren en die moesten opgespoord en bijeengebracht worden. Dat was voor hem de kern van alle kerke- en zendingswerk. Geheel belangeloos was dit werk niet, daar hij er zelf voordeel van had, aangezien elke ziel die hij voor de eeuwige verdoemenis bewaarde “ook eenmaal mijne zaligheid

⁸⁵ G. Heijmering a. ‘Waarde Heer en Vriend’, 27/5/1843, ARvdZ 1102-1/1404.

⁸⁶ G. Heijmering a. ‘Waarde Heer en Vriend’, 8/7/1845, ARvdZ 1102-1/1404.

⁸⁷ G. Heijmering a. zendelingen in de Zuidwester-eilanden, 13/3/1838, ARvdZ 1102-1/1404.

⁸⁸ G. Heijmering a. Hb NZG, 31/8/1837, ARvdZ 1102-1/1404.

⁸⁹ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 27/5/1843, ARvdZ 1102-1/1404.

zal verhogen in de eeuwigheid”.⁹⁰ Dat dit eerder een Rooms-Katholieke dan een Calvinistische notie was, was zo’n los eind dat hem kennelijk ontgaan is.

Le Bruijn had volgens hem zijn werk veel te “machinaal” verricht, had het bij het formele kerkenwerk gelaten en had het christelijk geloof niet indringend genoeg toegepast op het persoonlijke leven van zijn schapen. En daar ging het Heijmering juist om. Een preek, gesprek, kerkdienst en een traktaatje of bijbeltekst voor wie lezen kon, moesten leiden tot introspectie, zondebesef en berouw. Het doel was de spirituele wedergeboorte of bekering zoals hij die zelf had ervaren. Over zijn catechisaties in Kupang schreef hij in april 1836: “[w]ij wenschen biddend dat dit middel voor de uitwendige hervorming onzer gemeente eens achtervolgd worde door eene hervorming van gemoedsbestaan dezer menschen. Bij sommige hunner mag ik reeds iets bespeuren dat grond tot die hoop oplevert.” Deze “hervorming van gemoedsbestaan”, de wedergeboorte, bracht zijns inziens de zekerheid der uitverkiezing met zich mee. De wedergeboorte was aldus naast de doop en de belijdenis het derde en zonder twijfel het belangrijkste moment in de “carrière” van een waar en oprecht christen.⁹¹

2. *Bekering, dood en uitverkiezing*

Heijmering was er zeker van dat hij niet de enige uitverkorene in zijn uithoek van de wereld was. De kunst was andere, onbekende uitverkorenen te vinden en de afgedwaalde tot de kudde terug te roepen. Terugkijkend op zijn jaren op Leti en Timor schreef hij in 1843:

*Maar zie eens hoe ik dan denk: Zou God dan ook geen eenen uitverkorenen in deze plaats hebben? Ofer niet meer, dan ik tot nog toe bemerk, alhier voor de zaligheid bestemd hebben? Kom, dat is onmogelijk, zoo hard kan de goede God niet handelen met een volk, wiens schuld het niet is, dat het in het Heidendom werd gebooren en opgevoed. En zijn er afgedwaalden onder de reeds uiterlijk of wezenlijk toegebragte schapen? Dan denk ik weder: O, zij zijn toch welligt uitverkorenen, of immers sommigen hunner, en zullen dus wel weder teregt komen, al was het ook eerst op hun sterfbed!*⁹²

Was de weg langs doop, belijdenis en wedergeboorte de normale route die een christen op weg naar de eeuwige zaligheid aflegde, in geval van nood kon het ook anders. Want ook voor de verstokte heiden die zich op het laatste ogenblik bekeerde kon de hemel opengaan. Heijmering gaf daar verschillende voorbeelden van. Maar dat het sterven onder zijn regie ook moeilijk kon zijn en hij de stervende niet altijd een geruststellend woord meegaf, ervoer een vrouw die goed naar zijn hel-en-verdoemenis-preken geluisterd had. Ze riep hem op haar sterfbed bij zich. Hij trof haar verstijfd van angst aan:

*Groot was de schuldbelijdenis en het uitgedrukt verlangen om vergeving van zonden te erlangen, dat thans van hare lippen vloeide. De angst des gewetens, dat hare straf aankondigde, was op haar bang doodelijk gelaat met zichtbare trekken geteekend.*⁹³

Of het met haar nog goed gekomen is, vermeldde Heijmering niet; hij was er niet bij toen ze overleed en heeft haar doodsangst – die hij de ongelukkige zelf had aangepraat – niet kunnen wegnemen. Niet altijd bleek pas op het sterfbed of er een uitverkorene of een verworpene aan de reis naar de eeuwigheid begon. Ook voordien herkende Heijmering een uitverkorene. Tot degenen die volgens hem zeker uitverkoren waren, behoorde een aantal van zijn scholieren en catechisanten op Leti, van wie hij Istifanis, Elisabeth,

⁹⁰ “Uittreksel uit het dagboek van den Zendeling G. Heijmering, beginnende met de maand Mei tot aan de maand Augustus 1836”, ARvdZ 1102-1/1404.

⁹¹ “Extract-Journaal van den Zendeling G. Heijmering, beginnende met de maand Mei 1835 tot het einde der maand April 1836”, 13, ARvdZ 1102-1/1404.

⁹² G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 14/3/1843, ARvdZ 1102-1/1404.

⁹³ “Extract journaal van den Zendeling G. Heijmering, werkzaam in de Residentie Timor. Beginnende met den 1ⁿ Junij 1834 en loopende tot den 1ⁿ Mei 1835”, sub jan. 1835, ARvdZ 1102-1/1404.

Maria, Ignatius de Gelkij en Abraham en zijn moeder met name noemde. Tijdens een bezoek aan Serwaru op Leti in 1834 ging hij in een kerkdienst voor. Daarover schreef hij:

*Hoogst ernstig was den toon op welken ik sprak, dringend tot bekeering voor degenen die geen vurig belang betoonen te stellen in dezelve, en uitlokkende en zeer bemoedigende voor die welken hunne zaligheid met ernst bleven behartigen, in den weg van geloof en bekeering. De Gemeente weende, en ik met haar, toen ik haar zagtelijk verweet hoe menigmaal ik haar met tranen had gebeden dat zij zich toch wilde laten teregt brengen, hetwelk door sommige harer leden was behartigd geworden, doch door velen nog werd uitgesteld.*⁹⁴

Dat veel mensen uit de slavenstand zich aangetrokken voelden tot Heijmering's prediking en onderwijs vond zijn oorzaak in het feit dat ze, wanneer ze gedoopt werden, als vrijen beschouwd moesten worden – werden of waren ze islamiet, dan bleven ze eigendom van hun meesters of vorsten. Hoewel deze regeling ertoe leidde dat niet veel inlandse vorsten en andere eigenaars geneigd waren hun slaven in de christelijke leer te laten onderwijzen en ook Heijmering aanzette tot terughoudendheid om slaven te dopen – hij vreesde oneigenlijk motieven –, waren het vooral inlanders uit de laagste maatschappelijke regionen, die de catechisaties en bijbellezingen bezochten, de kerkenbanken vulden en hun kinderen naar school stuurden. Deze eenvoudige en behoeftige lieden, voor het grootste deel arme boeren van buiten de stad Kupang, die een of twee keer per maand de reis naar de stad maakten om zowel de kerk als de markt te bezoeken, waren volgens Heijmering het minst geneigd tot het kwalijke gedrag waaraan hun vorsten en de meer gegoeden zich schuldig maakten. Niet blootgesteld aan de verleidingen van de stad Kupang, noch aan het slechte voorbeeld dat passagierende matrozen van Europese schepen gaven, stelden ze zich het meest open voor zijn prediking en voor zijn aanwijzingen hoe ze hun leven moesten inrichten.⁹⁵ In april 1833 noteerde hij naar aanleiding van een preek over zonde, dood en bekering, zijn favoriete onderwerp: “mogelijk zegende God nu mijne woorden aan hunne harten meer dan immer, althans ik zag velen hunner tranen storten.”⁹⁶ Bij een andere gelegenheid constateerde hij verheugd: “[v]an overal in de kerk waar zich mensen bevonden, hoorde men de snikken van het uitbarstend gevoel, van welks hartelijkheid, naar wij vermoedden, de tranen getuigen waren”.⁹⁷ Ook bij huisbezoeken en op zijn tournees in de binnenlanden trof hij

*goede mensen die met tranen beleden dat zij God en den Verlosser niet vurig genoeg liefhadden, waarom zij vreesden geene ware geloovigen te zijn en onwaardig om des Heeren gedenkmaal te vieren, tot welk ik hen uitnodigde en aanmoedigde. De meer kouden doch zedigen sprak ik minzaam toe, vermanende hen hunne koude formuliergebeden te willen verwisselen voor zulke die gepaard gaan met gevoel en verstand.*⁹⁸

Van tenminste één inlandse schoolmeester is bekend dat hij op dezelfde manier als Heijmering de emoties van zijn gehoor bespeelde en indringend opriep tot boete en bekering. Petrus Dirk Peloh, die tijdens zijn opleiding als kwekeling enkele jaren bij Heijmering in huis had gewoond en in 1836 in Babau geplaatst werd, viel bij sommige gemeenteleden nogal in de smaak. Hij wist tijdens de openbare godsdienstoefening zijn gehoor, van wie de meesten “God niet kennen voor hun eigen hart”, tot tranen toe te roeren en ook zelf hield hij het regelmatig niet droog. Zijn huishouding had hij naar het voorbeeld van Heijmering met

⁹⁴ G. Heijmering a. Hb NZG, 30/5/1834, 6, ARvdZ 1102-1/1404.

⁹⁵ “Beantwoording der Zendelings-vragen van den zendeling G. Heijmering voor het jaar 1835”, 21/4/1836, ARvdZ 1102-1/1404; “Beantwoording der zes vragen van het Zendelinggenootschap door den zendeling Heijmering over het jaar 1836, tot het eerste kwartaal 1837”, ARvdZ 1102-1/1404.

⁹⁶ G. Heijmering, “Journaal April 1832 - Mei 1833”, sub 28 april 1833, ARvdZ 1102-1/1404.

⁹⁷ “Extract journaal van den Zendeling G. Heijmering, werkzaam in de Residentie Timor. Beginnende met den 1ⁿ Junij 1834 en loopende tot den 1ⁿ Mei 1835”, sub juli 1834, ARvdZ 1102-1/1404.

⁹⁸ G. Heijmering, Journaal 20 sept. 1833 tot 29 mei 1834, 29/5/1834, 6, ARvdZ 1102-1/1404.

enkele schoolkinderen uitgebreid en langs welhaast monastieke lijnen georganiseerd met huisdiensten, godsdienstonderwijs en dagelijks een uitgebreid morgen- en avondgebed.⁹⁹

Hoewel het regelmatig voorkwam dat kerkgangers door hun huilbuien Heijmering's en Peloh's preken minutenlang onderbraken, was het aantal trouwe kerkgangers gering. De meesten van hen beschouwden de zondagse dienst bovendien als een "eene geestlooze pligtpleging".¹⁰⁰ Het aantal werkelijk bekeerden was derhalve nog kleiner, waar bijkwam dat ook onder de armste, naar verluid gemakkelijkst beïnvloedbare christenen allerlei zonden als echtbreuk, ontucht en zelfs de verkoop van eigen vrouw en kinderen onuitroeibaar waren. Heijmering sprak over de werkelijk bekeerden als "de zeldzamen", die een "kerkje in de kerk" vormden, al gebruikte hij deze laatste woorden niet letterlijk.¹⁰¹

Wie precies tot dat "kerkje" behoorden was niet altijd duidelijk. Tranen konden misleiden en soms wantrouwe hij dergelijke zichtbare aandoeningen. Hij wees in dat verband eens op een avondmaalsgangster, de vrouw van een ambtenaar, die, eenmaal thuis na de dienst, plotseling van een geheel andere gemoedsgesteldheid blijk had gegeven en zich hardop had afgevraagd: "moet er zoo veel beweging zijn om dat kleine stukje brood en dat slokje wijn dat mij de keel naauwelijks nat maakt. Wat nut, wat voordeel steekt daarin?" Hoe graag had Heijmering haar wegens deze spottende opmerking ter verantwoording geroepen, maar om een confrontatie met het residentiekantoor te voorkomen zag hij daarvan af: "Hoe beklemd is mijn hart bij het vernemen daarvan, en hoe smartelijk valt het mij daartegen geene gepaste maatregelen te kunnen noch te durven nemen."¹⁰² Behalve dat deze gebeurtenis zijn autoritaire inborst verried, kwam het kennelijk niet bij hem op dat de gewraakte opmerking wellicht een bewijs was van het feit dat de betrokkene niets van zijn onderwijs begrepen had of dat de Calvinistische avondmaalsleer sommige mensen niet aansprak.

3. Vragen

Heijmering heeft slechts sporadisch laten blijken weet te hebben van cruciale vragen en tegenstrijdigheden, die verband hielden met zijn versie van de predestinatieleer, de al of niet vrije wil van de mens en aanverwante leerstukken. Systematische aandacht heeft hij hieraan nergens besteed, het ging hem om de emotie en de moraal als uiting van een waarachtig geloof, niet om de ratio. Dit bepaalde ook zijn omgang met de bijbel, die hij las en uitlegde als een autoriteit die opriep tot bekering en wedergeboorte. Het heeft daarom weinig zin hier dieper op die vragen in te gaan, te meer daar ook veel geleerdere geloofsgenoten in Europa er niet uitkwamen. Volstaan kan worden met de aantekening dat hij het ware geloof zowel aan het ervaren en begrijpen van Gods wil en heilsplan als aan de daarmee samenhangende nieuwe, Gode welgevallig levensstaat leek te verbinden. Op Leti wekte hij soms de indruk van mening te zijn dat de toegang tot hemel door bekering en berouw, gevolgd door een sober, zedig en godvruchtig leven, verdiend, zelfs afgedwongen kon worden – wat een ontkenning zou zijn van de predestinatieleer. In Kupang, waar maar een beperkt aantal mensen zich iets van zijn donderpreken leek aan te trekken en in zijn omgeving van oprechte bekering of inkeer zoals hij die zich voorstelde weinig sprake was, neigde hij er steeds meer toe het ware geloof en de zekerheid der uitverkiezing direct aan Gods soevereine handelen toe te schrijven. Hij sprak dan over "het ontvangen van het licht van omhoog", wat doet denken aan het "illuminisme". Dat was een in zijn dagen niet onbekende anti-rationalistische en anti-materialistische stroming, die terugging op een Middeleeuwse, als kettters beschouwde vorm van mystiek, die de gelovigen in direct contact met God wilde brengen, buiten de traditionele

⁹⁹ Dit geeft een indruk hoe het er bij Heijmering thuis aan toe moet zijn gegaan. Niet iedereen waardeerde zijn pedagogische aanpak. De kinderen van Le Bruijn moesten er weinig van hebben, wat tot de nodige huiselijke spanningen aanleiding heeft gegeven. Zie ook noot 22. Uitvoerig over Peloh in G. Heijmering a. Hb NZG, 6/1/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

¹⁰⁰ "Beantwoording der vragen van het Nederl: Zendeling Genootschap door den Zendeling G. Heijmering", 1837, ARvdZ 1102-1/1404.

¹⁰¹ "Extract journal van den Zendeling G. Heijmering, werkzaam in de Residentie Timor. Beginnende met den 1ⁿ Junij 1834 en loopende tot den 1ⁿ Mei 1835", sub maart 1835, ARvdZ 1102-1/1404.

¹⁰² "Extract journal van den Zendeling G. Heijmering, werkzaam in de Residentie Timor. Beginnende met den 1ⁿ Junij 1834 en loopende tot den 1ⁿ Mei 1835", sub aug. 1834, ARvdZ 1102-1/1404.

kerkelijke kanalen om. Daarmee achtte hij de vraag naar de zekerheid der uitverkiezing waarschijnlijk afdoende beantwoord.¹⁰³

Een andere kwestie is dat zijn godsdienstige opvattingen dualistische trekken vertoonden, waarvan hij zich evenmin bewust lijkt te zijn geweest. Veelvuldig sprak hij over “het rijk der duisternis”. Hij zag dit rijk waarschijnlijk niet als een van de twee elementen van een strijd tussen goed en kwaad, licht en duisternis, met kosmologische, zo men wil ontologische dimensies, zoals de oude Manicheeërs deden. Hij zag het als de ervaren tegenstand, die zich manifesteerde in zijn vijanden en belagers, soms zelfs in de onwillige cultuur en in de “staatkundige” (= maatschappelijke en politieke) verhoudingen waarin hij zijn werk deed. De verwijzingen in zijn correspondentie naar deze strijd zijn legio. De benoeming tot Broeder der Orde van den Nederlandschen Leeuw in 1842 vanwege zijn verdiensten voor het volksonderwijs zag hij “als zegeteken behaald op het rijk der duisternis”, dat zelfs Gronovius de mond snoerde.¹⁰⁴ Kan “duisternis” hier nog met enige goede wil begrepen worden als een verwijzing naar de onwetendheid ten aanzien van het christendom waarin de heidenen leefden, elders was kennelijk meer aan de hand, zoals met het twistgesprek met een collega in 1844, dat hij omschreef als “de ure der duisternis, hare magt werd losgelaten tegen mij.”¹⁰⁵ Dat was ook zo toen hij zijn tegenstanders ervan beschuldigde “regt in den geest van den vorst der duisternis” te handelen, nog net de beschuldiging vermijgend dat ze de duivel of de Antichrist zelf waren.¹⁰⁶

4. Heijmering en de overheid

Heijmering zag zijn werk in essentie als een zoektocht naar onbekende uitverkorenen. Aangezien dit een louter geestelijke zaak was, was het voor hem evident dat de overheid zich er niet mee te bemoeien had. Hij accepteerde alleen bemoeienis van een overheid die gehoorzaam was aan Gods wil – d.w.z. kerk en zending naar *zijn* aanwijzingen van harte en gul steunde –, maar dat was volgens hem op Timor niet het geval. Waar het civiele Bestuur bezwaar maakte tegen zijn manier van werken en hem bij gelegenheid op het residentiekantoor ontbood om hem de les te lezen, protesteerde Heijmering van zijn kant voortdurend tegen elke overheidsbemoeienis met zijn werk, die hij zag als ondermijning van zijn gezag en van dat van de kerk. Hij heeft deze strijd echter verloren. Behalve de heilzame invloed van de tropenzon, lag daar een complex van factoren aan ten grondslag, waarvan al enkele genoemd zijn. Een algemene factor was dat hij de strijd aanbond met de post-Napoleontische tijdgeest, die onder meer gekenmerkt werd door het terugdringen van de invloed van de georganiseerde religie op het publieke leven en de openbare moraal en door de emancipatie van het individu tegenover de traditionele orde van kerk en staat. In de Westerse wereld waren materialisme, rationalisme en modernisme bezig aan een opmars, die zich ook in Indië deed gevoelen. Heijmering kon daar met zijn conservatieve eenmans-revolutie niet tegenop.

Specifiek voor zijn situatie was daarnaast dat de Indische Kerk een semi-staatskerk was, een onderdeel van de staatsbureaucratie, wat inhield dat ze door de overheid werd gefinancierd en gecontroleerd en dat haar (wvd) predikanten bezoldigde ambtenaren waren. Het lag daarom in de lijn der verwachting dat het Bestuur in Kupang zich met het toezicht op de kerk en haar voorgangers zou inlaten en niet zou wijken voor de bezwaren van een obstinate zendeling-leraar als Heijmering. Bovendien was de kerk, landelijk gezien, wat betreft belijdenis en discipline zeer terughoudend en voorzichtig. Ten aanzien van het inlandse volksonderwijs speelden soortgelijke problemen. Voortdurend streden beide partijen om de inrichting ervan. Volgens Heijmering diende het nadrukkelijk christelijk te zijn en geheel ten dienste te staan van de godsdienstige vorming der kinderen. Maar daarop richtte zich nu juist de kritiek van het Bestuur, dat wat betreft de financiering van Heijmering's volksscholen – de enige in de residentie – weliswaar allesbehalve een betrouwbare partner was maar wel jaarlijks de examens afnam. Volgens het Bestuur deugde Heijmering's werkwijze niet, aangezien de kinderen slechts leerden “Psalmen zingen, in den Mal: Bijbel als eene Papagaai

¹⁰³ “Extract-Journaal van den Zendeling G. Heijmering, beginnende met de maand Mei 1835 tot het einde der maand April 1836”, 14, ARvdZ 1102-1/1404.

¹⁰⁴ G. Heijmering a. ‘Waarde Heer en Vriend’, nr 22, 14/3/1843, ARvdZ 1102-1/1404.

¹⁰⁵ G. Heijmering a. ‘Waarde Heer en Vriend’, nr 34, 18/12/1844, ARvdZ 1102-1/1404.

¹⁰⁶ “Extract journaal van den Zendeling G. Heijmering, werkzaam in de Residentie Timor. Beginnende met den 1ⁿ Junij 1834 en loopende tot den 1ⁿ Mei 1835”, sub 13/4/1835, ARvdZ 1102-1/1404.

lezen, en een weinig schrijven”.¹⁰⁷ Dergelijke kritiek werd niet zozeer ingegeven door de wens een seculier onderwijsstelsel in te voeren – waar de zending het volksonderwijs verzorgde was dat christelijk en dat moest het blijven – als wel door de gevoelde noodzaak het zwaartepunt van het onderwijsprogramma te verschuiven van godsdienstige indoctrinatie naar nuttige vakken. Hierbij gingen de gedachten niet uit naar het zelfstandig leren nadenken der kinderen, dat zou maar ontevreden onderdanen kweken en de greep van de staat op de inlandse bevolking ondermijnen, maar naar het weerbaar maken van de bevolking tegen handelaars en opkopers met hun soms malafide praktijken. Dergelijke kritiek op het door de zending georganiseerde doch (hoofdzakelijk) door het gouvernement gefinancierde volksonderwijs kwam niet uit de lucht vallen maar viel ook elders te beluisteren, zoals in de Molukken.¹⁰⁸

¹⁰⁷ *Ibidem*, sub dec. 1834.

¹⁰⁸ De liberale onderwijswet van 1857, die geënt was op de nieuwe grondwet van 1848, bracht hier verandering in. Deze wet bepaalde o.m. dat het curriculum van met overheidsgeld gefinancierde scholen geen godsdienstig onderwijs mocht bevatten. Bij Kon. Besluit van 3 mei 1871, nr 17, werd deze wet ook in Ned.-Indië van kracht, waar hij bekendheid kreeg onder de naam “Grondslagenbesluit”. Uitgegaan werd van de neutraliteit van de openbare inlandse scholen: alle godsdienstig onderwijs onder schooltijd werd verboden, al werden de schoolgebouwen buiten de normale schooltijden wel beschikbaar gesteld voor godsdienstonderwijs.

9. Isolement

Behoudens enkele theologische nuances en accentverschuivingen in de tijd, was hiermee de toon gezet van de manier waarop Heijmering zich binnen de Timorse samenleving heeft bewogen. Waar Le Bruijn op geen enkele partij of receptie had ontbroken, was het leven van een wedergeboren christen zoals Heijmering dat voor ogen stond, niet te combineren met vrolijke feesten, alcohol, muziek, dans en andere “zinnelijke vermaken”. Heijmering en zijn huisgenoten bezochten maar zelden de gebruikelijke diners, “open tafels”, soirees en soupers van de resident en andere prominente leden van de samenleving. Kwam hij er bij uitzondering wel eens, dan was dat om de gastheer zijn achting te tonen, niet omdat hij er genoeg in schiep. Dergelijke bezoeken duurden naar eigen zeggen dan ook nooit langer dan een half uur. Ontving hij zelf gasten, zoals hij deed ter gelegenheid van zijn huwelijk, dan was het aantal genodigden beperkt. Bovendien namen maar weinig plaatsgenoten zijn invitaties aan. Vrienden had hij in Kupang niet. Hij slaagde er zelfs in twee van zijn medebestuurders van de Timor-missie: J. de Vries, de militair commandant van Timor, en de oude Tielman, van zich te vervreemden. Wanneer een net in Kupang gearriveerde Europeaan kennis met hem kwam maken, dan duurde het niet lang voordat de nieuweling tot de ontdekking kwam dat Heijmering niet iemand was die hij graag nog eens wilde ontmoeten.

Blijkens de niet aflatende reeks klachten door de jaren heen in zijn brieven over “de menigte van verongelijkingen, grieven en lasteringen mij aangedaan”, heeft Heijmering onder dit zelfopgelegde isolement geleden. Maar hij lijkt geaccepteerd te hebben dat hij deel van het probleem was, dat zijn gedrag en houding er in belangrijke mate toe bijdroegen dat zijn omgeving hem niet met de onderscheiding behandelde waarop hij als zendeling-leraar aanspraak meende te mogen maken. Het bestaan op Timor was voor hem een lange, eenzame en slopende strijd, waar hij niets aan kon veranderen en die hij niet kon winnen. Hij raakte er gedeprimeerd van en van het enthousiasme en de strijd lust waarmee hij in 1827 in Kupang was gearriveerd, was twee decennia later weinig meer over.

Zocht hij meestal zijn steun en toeverlaat in de zekerheid van het toekomstige leven, waar hem vreugde en beloning wachtten en zijn vijanden vernederd zouden worden, voordat het zover was greep hij om op de been te blijven naar de Laudanumfles, een “verhittend en zinverdoovend medicijn” dat voornamelijk bestond uit alcohol en opium. Zijn reizen naar de Zuidwester-eilanden in 1833 en 1834 voor de jaarlijkse conferentie van zendelingen maakte hij “met de Laudanumflesch in de zak”.¹⁰⁹ Een paar jaar later was hij zo onder invloed van het spul dat hij niet in staat was een oude vriend die op zijn sterfbed lag, te bezoeken. Het kwam voor dat hij zonder Laudanum niet in staat was zijn werk te doen, maar ook dat hij door overmatig Laudanumgebruik tot niets in staat was. Daarnaast identificeerde hij zich soms met de Oud-Testamentische figuur van Jozef, die in Egypte op grond van valse beschuldigingen gevangen werd gezet, doch een zuiver geweten had. Het was dan ook met meer dan louter professionele voldoening dat hij een Maleise versie van de geschiedenis van Jozef vervaardigde.¹¹⁰

Maar soms hielpen noch de zekerheid der uitverkiezing, noch de Laudanum, noch Jozef. Eind 1840 schreef hij: “dat ik medelijden verdien, daarvan ben ik ten volle overtuigd. — — Ik zou haast zeggen: ik begin een tegenzin in het leven te krijgen. Ik gevoelde meermaal, hoe het mogelijk is, dat iemand, door schande en verdriet zover kan komen, dat hij de hand aan zijn eigen leven slaat.” Afgezien van het feit dat dit in de eerste plaats kreten om hulp waren, gericht tot de NZG-directie en zendingsvrienden in Nederland,¹¹¹ is Heijmering voor zover bekend de enige Nederlandse zendeling die openlijk met de gedachte aan zelfmoord heeft gespeeld, althans zijn verlangen naar een voortijdig levenseinde te kennen heeft gegeven. Hij deed dat niet eens maar meerdere malen. Toen zijn slechte verstandhouding met collega-zendingen op Roti in 1844 aan de beterende hand leek en hij in een minder bittere stemming jegens hen verkeerde dan gebruikelijk,

¹⁰⁹ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 24/6/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

¹¹⁰ *Hikajet akan Jusof, bagi anak-anakh*. Twee delen. Timor Koepang, 1839-1840. Opnieuw uitgegeven als *Hhikajet akan Jusof, bagi anakh terkarang dalam bahasa Wolandawij awleh Willem van Oosterwijk Hulshoff; dan tersalin kapada bahasa Malajuw awleh G. Heijmering*. Rotterdam: M. Wajt en zonen, 1841. Dit was de vertaling van Willem van Oosterwijk Hulshoff, *De geschiedenis van Jozef, voor kinderen*. Leiden: D. du Mortier en zoon, 1796.

¹¹¹ B. Ledeboer, secr. NZG a. Hb NZG, 25/1/1840, ARvdZ 1102-1/1404.

zei hij het als volgt: “Ik word somtijds zoo verdrietig over een en ander, dat ik wensch vleugelen te mogen hebben, om te kunnen wegvliegen van Koepang, de plaats van zoovele zuchten en arbeidstranen, wee en ach, voor mij.”¹¹²

Maar hij is niet vertrokken, te veel familiebanden en herinneringen bonden hem aan Timor; bovendien had hij er simpelweg het geld niet voor. In maart 1836, nog geen vier jaar na zijn komst te Kupang, stelde hij aan het NZG-bestuur voor een collega-zending voor te bereiden om hem als waarnemend predikant van de Indische Kerk op te volgen. Maar Rotterdam ging daar niet op in en ook de regering wilde niets van een eventueel ontslag of pensioen weten. In 1845 deed hij opnieuw een poging. Hij gaf het NZG te kennen dat het zendingsvuur in hem “zeer verflauwt” was¹¹³ en verzocht hij om ontslagen te worden van zijn nog resterende verplichtingen jegens het genootschap.¹¹⁴ Hierop werd door ds. L.J. van Rhijn, predikant bij de remonstrantse gemeente te Frederikstad aan de Eider in Sleeswijk-Holstein, die namens het NZG de zendingsvelden in Indië bezocht en in juni en juli 1847 in de Timor-archipel was, Heijmering’s (vrijwillige) zendingswerk teruggebracht tot het houden van toezicht op de scholen in de nabijheid van Kupang en op Roti. Het is trouwens maar de vraag of Van Rhijn hiertoe bevoegd was, aangezien hij het feit negeerde dat de inlandse christenen, van wier zorg Heijmering door hem ontheven werd, formeel tot de Indische Kerk behoorden. Door zich met de taakomschrijving van Heijmering – die immers als waarnemend predikant van de Indische Kerk in overheidsdienst was – te bemoeien, ging Van Rhijn buiten zijn boekje. Die taakomschrijving was een zaak die alleen het bestuur van de Indische Kerk en gouvernement aanging.¹¹⁵ Het einde van het werk van het NZG in de Residentie Timor was aanstaande, daar het genootschap zich wenste te concentreren op Java en Celebes. Na er nog enkele Europese zendingen geplaatst te hebben, trok het begin jaren 1850, tien jaar nadat de Zuidwester-eilanden als zendingsveld waren opgegeven en een decennium voordat Ambon werd verlaten, zijn handen geheel van de residentie af. Later werd het zendingswerk er enige tijd door een andere organisatie voortgezet, doch evenmin met veel succes. Heijmering bleef tot zijn emeritaat in 1859 aan als waarnemend predikant.

De Indische Kerk in de Residentie Timor die hij achterliet, telde 3150 zielen, van wie 700 Europeanen en Indo-Europeanen (1855). De overigen waren inlandse christenen – voor het overgrote deel kinderen –, waarvan de meesten op Roti woonden. Deze mensen waren formeel lid van die kerk, wat betekende dat Heijmering voor hen verantwoordelijk was en bleef, zijn “afspraken” met Van Rhijn uit 1847 – die niet gemaakt hadden mogen worden – veranderden daar niets aan. Maar hij bezocht hen niet meer. In augustus-september 1855 maakte de Bataviase predikant Buddingh een dienstreis langs de gemeenten en christengroepen op Timor en Roti, die ruim een maand duurde en waarvan hij een uitvoerige en gedetailleerde beschrijving gaf. Opvallend is dat hij Heijmering vrijwel negeerde. Niet alleen wijdde hij geen woord aan ’s mans werk en positie, hij werd niet moe te benadrukken hoe druk hij het zelf gehad had met de verzorging van de inlandse christenen, alsof hij zeggen wilde: uit wat ik in die ene maand aan “achterstallig onderhoud” gedaan heb, blijkt wel hoezeer Heijmering zijn werk heeft verwaarloosd.¹¹⁶ De Indische Kerk van Kupang was zijns inziens aan een grondige reorganisatie toe. Plannen daartoe waren reeds in een vergevorderd stadium. Het NZG speelde daarin geen rol.

¹¹² G. Heijmering a. ‘Waarde Heer en Vriend’, 30/4/1844, ARvdZ 1102-1/1404.

¹¹³ G. Heijmering a. “Waarde Heer en Vriend”, 25/3/1845, ARvdZ 1102-1/1404.

¹¹⁴ Zijn werk aan de gouvernements-Hollandse school droeg Heijmering in 1841 over aan een Nederlandse onderwijzer, H. van der Wulp, die door het NZG op advies van Resident Gronovius naar Timor gezonden was. In 1845 werd Van der Wulp uit zendingdienst ontslagen, waarna hij op Java in gouvernementsdienst trad.

¹¹⁵ Van Rhijn, *Reis*, 559.

¹¹⁶ Buddingh, *Neêrlands-Oost-Indië*, III, 289-361.

10. Slotwoord

Uit Heijmering's correspondentie en berichten van anderen rijst het beeld op van een stekelige, onhandige, wereldvreemde, argwanende, eenzame, rancuneuze en bij vlagen paranoïde man. Op cruciale ogenblikken liet hij vrienden, collega's en anderen in de steek, bruuskeerde hen of trapte hen op de tenen. Dat deed hij meestal niet uit boze opzet, maar omdat hij niet in de gaten had of verkeerd inschatte wat er van hem verwacht werd, niet wist wat zich achter zijn rug afspeelde of omdat er iets van hem gevraagd werd dat in strijd was met zijn geweten of tegen voor hem cruciale omgangsvormen en sociale of godsdienstige codes inging. Dat Timor een in bestuurlijk en economisch opzicht door Java verwaarloosd buitengewest was, was al erg genoeg; maar dat er een waarnemend predikant benoemd werd van het kaliber Heijmering, werd de Indische Kerk van Kupang fataal.

Voorzover hij door latere generaties herinnerd werd (en wordt), is dat niet vanwege de resultaten van zijn zendingswerk op Leti of zijn theologische uiteenzettingen in traktaatvorm of anderszins. Want op die gebieden heeft hij weinig of niets bereikt. In Kupang heeft hij evenmin veel goeds gedaan. Hij wilde de Indische Kerk aldaar van binnenuit omvormen en zuiveren en zijn gemeenteleden opvoeden in een moraal van kuisheid, vroomheid en kleinburgerlijk verantwoordelijkheidsgevoel. Hij bereikte echter het tegenovergestelde en vervreemde grote groepen, met name de Europeanen, Indo-Europeanen en gegoede inlanders van zich en van de kerk. Hij sprak slechts een relatief kleine schare "ware gelovigen", behorende tot het allerarmste en nauwelijks geschoolde deel van de bevolking, aan en leidde hen, voorzover dat mogelijk was, binnen in zijn compacte, intellectueel gesloten en soms beangstigende denkwereld.

Voorzover Heijmering in de herinnering voortleeft, dan is dat omdat hij als een der eersten onderzoek deed naar de geschiedenis van de Timor-archipel. Het was de *historicus* Heijmering, de auteur van onder meer het degelijke, zij het ietwat plechtstatig geschreven "Bijdragen tot de geschiedenis van het eiland Timor" uit 1847,¹¹⁷ die Veth wist te waarderen. Dit werk gebruikte Veth in zijn eigen stuk over Timor uit 1855 als oriëntatiepunt.¹¹⁸ Maar die kant van Heijmering's werkzaamheden valt buiten de kaders van dit essay.

¹¹⁷ Zie Bijlage I.

¹¹⁸ Veth schreef zijn stuk over Timor in het kader van de onderhandelingen tussen Nederland en Portugal over een definitieve regeling van tussen beide bestaande territoriale kwesties. De kern van deze kwesties was de rijkdom aan bodemschat ten van het gebied, met name koper.

11. Bijlage I: Archiefstukken

“Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden” door ds. J. de Graaf. Banda, 6/6/1692, Nationaal Archief, VOC 1516, fols. 182v-188r, afschrift

“Zuidwester-eilanden” door ds. J. Stampioen. Banda, 3/2/1703, Nationaal Archief, VOC 1675, fols. 67-89, afschrift

“Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester eilanden”, door ds. G.J. Huther. Banda-Neira, 8/2/1787. Nationaal Archief, Den Haag, VOC 8031, fols. 243-250. Afschrift

“Rapport betreffende een Visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester-eilanden en Timor-Kupang” door ds. G.J. Huther. Banda-Neira, 31/7/1790, Nationaal Archief, Den Haag, VOC 8033, fols. 307-323. Afschrift

DEZE VIER DOCUMENTEN zijn opgenomen in het binnenkort te verschijnen: *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, 1605-1791*. Bezorgd door Hendrik E. Niemeijer en Th. van den End m.m.v. G.J. Schutte. Deel III. Banda 1622-1790

“Alfabetische lijst van predikanten in Ambon, Ternate, Banda”, in: *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, 1605-1791*. Bezorgd door Hendrik E. Niemeijer en Th. van den End m.m.v. G.J. Schutte. Deel IV

12. Bijlage II: Gepubliceerde artikelen van Heijmering

Heijmering, G., “Zeden en gewoonten op het eiland Rottie”, *Tijdschrift voor Neêrlands Indie*, 5/2 (1843), 531-549, 623-639

Heijmering, G., “Zeden en gewoonten op het eiland Timor”, *Tijdschrift voor Neêrlands Indië*, 7/3 (1845), 121-146, 274-313

Heijmering, G., “Herinneringen uit Lettij”, in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 8/1 (1846), 75-90, 381-391

Heijmering, G., “Bijdrage tot de kennis van de taal der Z.W. Eilanden, benevens eene proeve van vergelijking derzelve met acht andere inlandsche talen”, in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 8/3 (1846), 1-81

Heijmering, G., “Een inlandsche oorlog op het eiland Timor”, in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 8/3 (1846), 204-222

Heijmering, G., “Een paar Timoresche anecdotes”, in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 8/3 (1846), 377-380

Heijmering, G., “Bijdragen tot de geschiedenis van het eiland Timor”, in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 9/3 (1847), 1-62, 121-232, 243-244

13. Bijlage III: Overige bronnen en literatuur

“Alfabetische lijst van predikanten in Ambon, Ternate, Banda”, in: .

Als hunner één. Brieven van Piet en Jet Middelkoop, West-Timor, 1922-1942. Bewerkt en van een inleiding voorzien door dr. Chr.G.F. de Jong. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006

Bennett, F.D., *Narrative of a Whaling Voyage round the Globe, from the year 1833 to 1836.* 2 delen, Londen: Richard Bentley, 1840

Buddingh, S.A., *Neêrlands-Oost-Indië. Reizen over Java etc., 1852-1857.* III; Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1861

“Dagverhaal van den zendeling G. Heimering, betrekkelijk zijne reis van Holland, over Engeland, naar het eiland Timor, in het jaar 1826 en 1827”, ARvdZ 1102-1/1404

Dampier, Wm., *A Continuation of a Voyage to New-Holland, &c. In the Year, 1699.* (Londen: J. Knapton, 1700), III/2

“Eenige aantekeningen van onderscheidene ontmoetingen, op een reisje door een gedeelte van Zuid- en Noord-Holland, van den 22 Julij tot den 14 Augustus 1825. Door G. Heimering”, ARvdZ 1102-1/1404

Engelenhoven, A. van, “Van Proto Malayo-Polynesisch naar Proto Luangisch-Kisarisch”, in: Connie Baak et al. (eds), *Tales from a Concave World.* Leiden: Projects Division, Department of Languages and Cultures of Southeast Asia and Oceania, Leiden University, 1995) 246-264

Enklaar, I.H., *Joseph Kam. “Apostel der Molukken”.* 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1963

Farram, S., “Jacobus Arnoldus Hazaart and the British interregnum in Netherlands Timor, 1812-1816”, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde.* Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. 163-4 (2007), 455-475

Fox, J., *Harvest of the Palm.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977

[Heeres, J.E.,] *Corpus diplomaticum Neerlandico-Indicum. Verzameling van Politieke contracten en verdere Verdragen door de Nederlanders in het Oosten gesloten, van Privilegebrieven aan hen verleend, enz.* Uitgegeven en toegelicht door Mr. J.E. Heeres. Deel I (1596-1650). Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlands-Indië, zevende volgrees - derde deel. Den Haag: M. Nijhoff, 1907

Hoëvell, W.R. van, “Bijdragen tot de kennis van het eiland Timor en onderhoorigheden”, in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 11/2 (1849), 307-324

Hoëvell, W.R. van, “Over de vorderingen en den tegenwoordigen toestand der kennis van Indië in Europa”, in: *Tijdschrift voor Neêrlands Indie*, 4/2 (1842) 498-651

“Iets over den Zedelijken en Godsdienstigen Toestand der Protestantsche Gemeenten in Nederlandsch Oost-Indië. (Medegedeeld uit een particulieren Brief)”, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, 10 (1840) 330-339

Jong, C.G.F. de, “Van Nederlandsch Zendeling Genootschap tot Hendrik Kraemer Instituut. Twee eeuwen Nederlandse zendingsopleiding”, in: *Het zendingsbusje en de toverlantaarn. Twee eeuwen zendingsliefde en zendingsorganisatie in Protestants Nederland.* Onder redactie van Gerrit Schutte, Jasper Vree en Gerrit de Graaf. (Jaargang 20 van het Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, (Zoetermeer: Meinema, 2012), 57-76

Kemp, P.H. van der, "Hazaart's ontslag en herstel als resident van Timor in 1818-1819", *Koloniaal Tijdschrift*, 6/1 (1917), 1-18, 181-198

Kruijf, E.F., *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendinggenootschap en zijne zendingsposten*. Groningen: J.B. Wolters, 1894

Molhuysen, P.C., e.a., red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 8, Leiden: Sijthoff, 1930

Reenders, H., "Het werk van Franz Pape en August Jackstein onder de Rotinezen 1860 - ca. 1875", in: *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, 8/2 (2001), 25-49

Rhijn, L.J. van, *Reis door den Indischen Archipel in het belang der evangelische zending*. Rotterdam: M. Wijt en Zonen, 1851

Schröter, S. (ed.), *Christianity in Indonesia. Perspectives of power*. Berlijn: Münster: LIT Verlag, 2010

Stapel, F.W., uitg., *Pieter van Dam's Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, II, 1. Den Haag: M. Nijhoff, 1931

The Modern Part of an Universal History, from the Earliest Account of Time. Compiled from Original Writers. Vol. XI. Londen: S. Richardson, 1759

Verlag van het beheer en den staat der Nederlandsche bezittingen en kolonien in Oost- en West-Indië en ter kust van Guinea over 1854, ingediend door den Minister van Kolonien. Utrecht: Kemink en Zoon, 1858

Veth, P.J., *Het eiland Timor*, s.l., 1855 (overdruk van *De Gids*, 19de jrg, nieuwe serie, 8ste jrg. (1855), I, 545-611; II, 695-737; III, 55-100)

Veth, J.P., "Jacobus Arnoldus Hazaart, resident van Timor", *NNBWB* I, 1036-1037, s.v. J.A. Hazaart

Vriese, W.H. de, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel, in het jaar 1821, door C.G.C. Reinwardt. Uit zijne nagelaten aantekeningen opgesteld, met een levensbericht en bijlagen vermeerderd*. Amsterdam: Frederik Muller, 1858

Wilson, T.B., *Narrative of a voyage round the world*. Londen: Sherwood, Gilbert & Piper, 1835